BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 39, 40, 42, 45, 46 & 52.

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA,

BY S'RI' HARSHA,

WITH THE

COMMENTARY OF NA'RA'YAṆA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. XI. PART I. CANTOS 12 TO 17.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1855.

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 67, 72, 87, 90, 120 & 124.

THE UTTARA NAISHADHA CHARITA,

BY S'RI' HARSHA,

WITH THE

COMMENTARY OF NA'RA'YAṆA.

EDITED BY DR. E. RÖER.

VOL. XI. PART II. CANTOS 18 TO 22.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1855.

LIBRARY OF THE RAJAH OF COOCHBEHAR

PREFACE.

S'rí Harsha's Naishadha, a poem on the life of Nala, King of Nishadha, is divided into two parts, the Púrva and Uttara Naishadha, or the first and second Naishadha, each of them containing eleven cantos; a division, for which there is no apparent reason, as the second is a mere continuation of the first part, nor are the two separated by any remarkable turn in the narrative. The Púrva Naishadha was published in 1836, under the auspices of the General Committee of Public Instruction, by Premchander Paṇḍit of the Calcutta Sanscrit College, and accompanied with a Commentary of his own. The present edition of the Uttara Naishadha was undertaken at the suggestion of Professor Lassen, and concludes the last of the six Mahákávyas* of the Hindus which remained unpublished.

A Mahákávya, or great poem, although belonging to the narrative kind, is not an epic poem, which treats of heroic characters and deeds: the Mahábhárata and Rámáyaṇa best correspond with our idea of an heroic poem, and they are classed under the head of Itihása. The eminence denoted by the prefix "great" refers rather to the length and general excellence of a poem, and in one instance, Kálidása's Meghaduta, to its excellence alone. Tradition, resting on general consent, declares the six poems above enumerated, alone worthy of that distinguishing title.

The treatises on poetical composition give a more tangible account of this class of poetry. A Mahákávya, according to

* They are the following, the Raghuvans'a, the Kumára Sambhava and the Meghaduta, all three ascribed to Kálidása, the Kirátárjuníya by Bháravi, the S'is'upalabadha by Mágha, and the Naishadha by S'rí Harsha.

the definition of the Sáhitya Darpana, one of those treatises, is a poem of many cantos; the hero is either a god, or a khsatriya of good family, and of firm and elevated character; or the subject of the poem may be, as in Kálidása's Raghu Vans'a, several princes of the same race: the principal qualities illustrated are, love, heroism and meekness: the narrative itself should be taken from an Itihása, as the Mahábhárata, or from some other approved authority; it should exceed eight cantos, each of moderate length, and be interwoven with descriptions of morning, of the sun, moon, night, the heavens, the city, sacrifice, war, travelling to another country, marriage, etc.

According to this definition, the form and mode of treatment are the test for deciding, whether or not a poem be a Mahákávya; consequently, the author of the Sáhitya excludes Kálidása's Meghaduta, and not only assigns the name of Mahákávya to others than those above mentioned, but gives it to some of his own composition. Notwithstanding the difference in the popular and the more learned definition of a Mahákávya, there is this common to both, that they are narratives of lofty or elevated style and aspire to the rank of the highest order of poetry in the language.

The Naishadha is one of those poems to which the name of Great is given par excellence; and certainly, as respects the subject matter of the poem, it is one of the most romantic and pathetic to be found in the literature of any language. It is the well known story of the love between Nala, king of Nishadha, and Damayantí, the daughter of Bhíma, the king of Vidarbha, which is briefly this: Nala was the most beauteous and high-minded of men, Damayantí, the loveliest of women—hearing everywhere of each other's virtues and accomplishments, they were reciprocally inspired with an ardent love, which they communicated to each other by the mediation of swans—the father, not aware of their mutual attachment, seeing the beauty of his daughter fading, resolved that she should marry, and, with this view invited the neighbour-

ing kings to Damayantí's Swayamvara, a festival, where, in accordance with the ancient Hindu rite, she was to choose her own husband—along with the princes came Indra, Agni, Yama and Varuṇa, the four Lokapálas, or divine guardians of the world, in the likeness of Nala to deceive Damayantí—having invoked those deities to aid her in recognising her lover, she selected the true Nala. The story proceeds to describe their marriage and happiness, the vengeance vowed to Nala by Kali (the personified deity of the present or fourth age), his getting hold of Nala, through an omission of a ceremony by the king, Nala's addiction to gambling under the evil influence of Kali, thereby his loss of the kingdom and banishment, his separation from the faithful Damayantí (who had borne him company through his reverses of fortune, when all had abandoned him), Nala's madness, their mutual sufferings and varied miseries, the final recovery of Nala from his mental malady, and his happy reunion with Damayantí. The love of Nala and Damayantí had been first related in the Mahábhárata, containing in the third part, the Vanaparva, the episode of Nala.* Since then, it has remained a favourite theme with Hindu poets, who have adorned it, as a triumphal arch, with their poetical festoons and garlands. The most celebrated of these productions are the Nalodaya† generally ascribed to Kálidása, which, owing to its continuous play upon words, is one of the most difficult of Sanscrit poems, the Nala Champú by Vikrama Bhaṭṭa, a narrative partly prose and partly verse, and S'rí Harsha's Naishadha.

* Bopp published a separate edition of the text with a Latin version under the title "Nalus Mahábhárati Episodium. Altera emendata editio. Berolini, 1832. Milman translated it into English "Nala and Damayantí, and other poems translated from the Sanscrit into English verse, by H. H. Milman." There are German versions of the poem by Kosegarten, Rückert and Bopp.

† Nalodaya, with the commentary of Prajnákaramisra, 1813, (Calcutta ?). Nalodaya, una cum Pradschnakari Mithilensis scholiis ed., lat. interpretatione atque annotationibus criticis instruxit F. Benary, Berol., 1836. Nalodaya, accompanied with a metrical translation by W. Yates, Calcutta, 1844.

The treatment of this subject in the Mahábhárata and Naishadha is wholly different. The Mahábhárata tells the whole story in simple, but vigorous and noble language. It is full of powerful descriptions of passion; the poet nowhere pays any undue attention to the mere form of language; his chief exertion is devoted to attract our sympathy to the qualities and passions which he represents. Refer, for example, to the deep pathos in the description of the grief of Damayantí, when abandoned by her husband in the solitude of the forest.

S'rí Harsha gives only a part of Nala's adventures and carries the story no further than the return of Nala to his capital with his bride Damayantí, and the description of their first unalloyed affection and happiness. It is poor in incident, the greater part of the long poem being occupied with descriptions of the kind mentioned before as indispensable in a Mahákávya. It does not exhibit, as the Mahábhárata does, a comparatively simple state of manners and society, but a highly artificial one, and mirrors the terrible social corruption existing at the time when the poet flourished. Instead of ennobling the affections, or appealing to the tenderest and most sacred feelings of man, the love which the poet describes is earth-born and sensual in a degree far exceeding the lasciviousness of some of the Roman poets. Scenes such as described in the feast of Dama (Canto 16, pp. 353—401) are degrading and revolting; nor are similar extravagancies confined to an episode like that just alluded to—the absence of decent shame pervades throughout, and pollutes even the hearts of the females, as is evident, for instance, from the speech of Damayantí's companions. (Canto 16, pp. 352—59). Even the love of Nala and Damayantí, although generally tender and delicate and adorned with all the graces of the poet's exuberant fancy, approaches often to unveiled sensuality, and may, in truth, in several places, be designated a practical illustration of the Kámas'ástra. And very well has the author himself described the basis upon which rested the fabric of a large portion of Hindu society in his day, in

the speech which he puts into the mouth of the Chárváka (Canto 17, pp. 435—74), the founder of an atheistical system, who admirably demonstrates the hollowness, absurdity, and moral turpitude of the Hindu pantheon—a speech, which, indeed, the gods attempt to refute, but their rejoinder is rather a confirmation.

With the structure or frame of the poem our delight is nearly unqualified. The language is highly elaborate, bearing the mirror's polish. It never becomes common-place, and bears throughout a sustained tone of sprightliness and elevation. Although we find a continual play upon words for many verses together, yet, not only is the sense not lost in a mere jingle of syllables, but the general effect is often much enhanced by the harmonious contrast of open and concealed meanings. The variety of metres are handled by the poet with admirable art and propriety; and the subject sparkles under his tread as gleams the ocean-track in a ship's wake, rich in imagery showered unceasingly from the cornucopia of the poet's mind. He draws upon the countless stores of Hindu mythology, weaves quaint and monstrous shapes, furnished by Heaven, Earth and Hell, into a rich string of arabesques, blending together their strange variety so that they harmonise. Yet may the whole be likened to dissolving views. Perfection of form and general effect are the poet's aim, not what we moderns consider real intrinsic excellence, that is, elevation of idea, power of invention and insight into human character, rather than skill in the mere structure of language and in the stringing together of imagery, truly a high but not the highest gift. The effort of the Sanscrit poet is brilliant—so brilliant as to blind the reader with its blaze, until he loses, or becomes unconscious of, any defined creation of the poet's fancy. Saraswati's description of the five Nalas is a ready instance of the characteristic peculiarities we have attempted to describe. The poet tells of the five Nalas: each verse has what we may term an overt and a sub-meaning or meanings, the former applying to Nala,

the latter to the god who had assumed Nala's form; and, in conclusion, the same collocation of words has a reference to the character and manifold attributes of the five Nallas. (Canto 13, pp. 146—148.) Among the best parts of the poem, I would name the whole 17th Canto, especially the powerful description of the personified deities of the chief vices, and the twenty-second, in which the description of the moon by Damayantí and Nala is in exquisite taste and sometimes pathetic, each verse containing a complete picture in itself, in which the rich and melodious flow of the language is in perfect harmony with the subject.

To sum up; in structure, force and elegance of diction, in propriety and graceful ease of vythou metre, in power of description and felicitous use of imagery—the Naishadha ranks high, and may enter the lists with any work of Sanscrit literature; but, to fit it for a place among the poems of the first order, it wants incident, action and dignity. The hero does not rouse our higher sympathies; he revels constantly in the gardens of Armida—not as a Rinaldo who lays by his armour for a while, but as one native to the place, whose soul never soars beyond its delusive pleasures.

The MSS. of the text and commentary which I have collated for the present edition, are the following,—

Of the Text.

A. No. 655, complete, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It bears the date of 1711, and the name of the writer is Ánanda Parivrájaka. It is very correct.

B. Complete, it is the property of my Pandit, S'rí Sakhárάma S'ástrí, who, about 50 years ago, received it from his father. It is also a good copy, as may be expected, having been so long in the possession of Pandits.

Of the Commentary.

C. No. 655, belonging to the Asiatic Society, procured from Benares. It is a commentary both on the Púrva and the Uttara Naishadha. It is, however, not complete, containing only

Cantos 12, 14 to 17 and 21, more or less complete. It has the date of Samvat 1815, and is tolerably correct.

D. No. 131, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It contains parts of the 14 to 17 Cantos; the 18 to 20 Cantos are complete.

Text and Commentary.

E. This belongs to the Asiatic Society, and is copied from a MS. in the Library of the Sanscrit College at Benares. It is incomplete, containing Cantos 13 to 17 and 20 to 22. It is dated 1807, and is not very correct.

F. Nos. 128-130, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It is without date, contains Cantos 12 to 16, 18 and 21, and is tolerably correct.

An edition of the text was urgently required; for even in S'rí Náráyaṇa's commentary, which according to a traditional account was written about 500 years ago, a great number of various readings are enumerated. The commentary itself is very good. S'rí Náráyaṇa has a thorough appreciation of the beauties of his author, and is fully able to follow him into the labyrinthine windings whether of fancy or expression. He explains with accuracy and nicety all those passages which, from the double meanings of words or their rare use, from the elaborate structure of the sentence or the obscurity of allusion or circumstance, would otherwise remain unintelligible. Nor is he prolix, as is frequently the case with such commentators. The MSS. of the commentary would seem to have become very rare. I have not seen one that was complete; and those which have been at my disposal are very incorrect, evidently owing to the carelessness and misapprehension of the copyists, so that I have, in many instances, found it very difficult to restore the text of the commentary. I considered it, however, unnecessary to notice all the discrepancies among the MSS.; the greater part of them are palpable mistakes, and to enumerate or give an account of them would be to furnish, not various readings, but a list of mere clerical errata.

The text has been given in accordance with the reading approved of by the commentary; and although I have been frequently disposed to adopt a reading not favourably considered by the commentary, I have foreborne to do so, that I might maintain the uniformity of relation between the text and commentary.

CONTENTS.

Twelfth Canto.

Other Kings arrive at the Swayamvara; they are joined by those who came before, pp. 1-2. Damayantí, accompanied by Saraswatí, the goddess of speech, enters the assembly, pp. 2-3. Saraswatí describes the Kings to Damayantí. Her account of Rituparṇa, King of Ayodhyá, pp. 3-11; of the King of Páṇḍya, pp. 12-17; of the King of Kalinga, pp. 18-24; of the King of Káuchí, pp. 25-31; of the King of Nepála, pp. 32-39; of the King of the Malaya mountain, pp. 40-47; of the King of Mithilá, pp. 48-53; of the King of Kámarúpa, pp. 54-60; of the King of Utkala, pp. 61-67; of Jayanta, King of Kíkaṭa, pp. 68-87. The loves of Nala and Damayantí, pp. 88-93.

Thirteenth Canto.

Saraswatí's description of the four Lokapálas in the form of Nala, and of Nala in the likeness of the four Lokapálas, p. 94; of Indra in the form of Nala, pp. 95-102; of Agni in the form of Nala, pp. 103-109; of Yama in the form of Nala, pp. 110-116; of Varuṇa in the form of Nala, pp. 117-124. Description of Nala in the likeness of the four Lokapálas; in the likeness of Indra, pp. 115-126; in the likeness of Agni, p. 127; in the likeness of Yama, pp. 128-129; in the likeness of Varuṇa, pp. 130-131. Description of the five Nalas, pp. 146-148. Damayantí's doubt as to the real Nala, pp. 149-161.

Fourteenth Canto.

Damayántí adores the four gods and asks for power to recognise Nala, pp. 163-166. They grant her prayer; she recognises Nala by those characteristics which distinguish divine from human bodies, also by signs indicated in Saraswatí's description of Nala, pp. 177-181. She choses Nala as her husband by placing the bridal wreath on his neck, pp. 182-197. Nala and Damayantí's feelings on this occasion, pp. 198-205. The five deities re-assume their own forms, viz. Indra; pp. 206-208. Agni; pp. 208-209. Yama; pp. 209-211. Varuṇa; pp. 211-212. Saraswatí; pp. 213-214. They bless Nala; pp. 214-233; also Damayantí; pp. 234-235. The deities prepare to return to heaven, and the kings to their camps; pp. 236-237. At the request of Damayantí, her father, Bhíma, gives her friends in marriage to the kings; pp. 237-238. Flowers are showered down from heaven upon Nala, while returning to his camp, p. 238. The deities part from Nala and Damayantí, p. 239. Bhíma closes the Swayamvara by a flourish of musical instruments, p. 240.

Fifteenth Canto.

Nala distributes presents among the bards, pp. 242-245. Bhíma enters with his daughter the apartments of the queen to inform her, that Damayantí has chosen Nala as her husband, p. 246. He makes preparations for the ceremony of marriage, pp. 247-250. Joy of the citizens on seeing Nala, pp. 250-255. The women of the royal palace adorn Damayantí for the ceremony, pp. 256-283. Nala is adorned for the ceremony, pp. 283-295. Nala's marriage procession, pp. 295-303. Nala proceeds to the royal palace. Conversation of the town-women on the arrival of Nala, pp. 304-316.

Sixteenth Canto.

Nala arrives at the gate of the palace and is received by Bhíma, pp. 318-325. Bhíma gives his daughter to Nala, pp. 325-326. Description of the marriage-ceremony, pp. 326-328. Bhíma's bridal

gift to Nala, pp. 329-344. Description of the marriage-ceremony, continued, pp. 344-351. Converse of the town-women, 352-359. Damayantí's brother, Dama, gives a feast to the assembled Kings, pp. 360-401. Nala departs with Damayantí to his own country, pp. 402-407. Arrival at his capital, pp. 408-415.

Seventeenth Canto.

The five gods return to heaven, pp. 416-421. They meet the hosts of the gods, p. 421. Description of Káma, the god of love, pp. 421-424; of Krodha, the god of anger, pp. 425-427; of Lobha, the god of covetousness, pp. 428-430; of Moha, the god of folly, pp. 431-434. Among the crowd of their worshippers the gods see several, previously unknown to them. A follower of Chárváka expounds to them his atheistical system, pp. 435-474. Indra replies, pp. 475-482. Agni replies, pp. 482-484. Yama replies, pp. 485-489. Varuna replies, pp. 489-493. The Chárváka's apology, p. 494. The gods observe among the crowd the personified deities of the Kali and Dwápara Yugas. Kali asks about Damayantí's Swayamvara. Indra tells him that she has chosen Nala as her husband, pp. 494-501. Kali's scornful reply. He vows vengeance to Nala, pp. 501-508. Saraswatí's answer, pp. 508-509. Kali vows that he will compel Nala to desert his country and his wife, pp. 510-511. Indra prophesies Kali's ultimate defeat, pp. 512-521. The gods and Kali mock at each other, pp. 522-528. The gods go to heaven, p. 529. Kali together with Dwápara repairs to Nala's capital, pp. 529-531. On account of the holiness of the town they cannot find a place of abode, pp. 531-555. At last Kali discovers in the garden of Nala a Vibhítaka tree which he selects for his dwelling. Here he remains a long time, vainly seeking for a fault in Nala's conduct which would give him an opportunity of compassing his ruin, pp. 555-562.

Eighteenth Canto.

Nala delivers the administration of his kingdom into the hands of his ministers, and retires to a splendid palace, pp. 563-565. Description of the palace, pp. 565-585; of Nala and Damayantí's love, pp. 586-675.

Nineteenth Canto.

Morning-Song of the bards to awake Nala, pp. 676-750.

Twentieth Canto.

Nala performs the morning rites and re-enters the palace, where he meets Damayantí, pp. 751-762. Their playful conversation and love, pp. 763-832. Noon-song of the bards, pp. 833-836.

Twenty-first Canto.

Nala performs the mid-day rites, pp. 837-942. Sportive songs of Damayantí's companions in the presence of Nala, pp. 943-964. Conversation between Nala and Damayantí, pp. 965-984.

Twenty-second Canto.

After the performance of the evening rites Nala joins Damayantí, p. 985. His description of the evening, pp. 586-1006; of the night, pp. 1007-1018; of the rise of the moon, pp. 1018-1032. Damayanti's description of the moon, pp. 1033-1094. Nala's description of the moon, pp. 1094-1102. Conclusion, 1103-1108.

उत्तरनैषधचरितं

श्रीहर्षमहाकविविरचितं

श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामर्थसहायेन

एषियाटिक् ससायिट्यध्यक्षमहोदयानामनुमत्या

श्रीडाक्तर् एड्वार्ड रोएर् साहबेन संस्कृत्य

कलिकाताख्यराजधान्यां बाप्तिष्ट्मिसन्मुद्रायन्त्रे मुद्रितमुत्तरार्द्धं ॥

शकाब्दाः १७७७। इं० १८५५ साल।

द्वादशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

प्रियाह्रियालम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितं ।
समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमा-
स्तमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते ॥ प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अन्ये नृपा आसमुद्रात् समुद्रमवधीकृत्य दिगन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । तं कुण्डिनस्य मण्डनायितं भूषणवदाचरितमलङ्कारकं समाजं स्वयम्बरसभामाजग्मुः । किम्भूताः प्रियाभ्यः स्वनायिकाभ्यः सकाशाद्या ह्रीः तासामनुरागजनितमुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलम्बं स्थैर्यमालम्ब्य आविलाः व्याकुलान्तःकरणाः । प्रियामुखदाक्षिण्यानुरोधेनास्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयम्बरो जातो माऽभूदिति बुद्ध्वा नातिसोत्साहाः । तथा विलासिनः शृङ्गारभङ्गीसहिताः । तथा रथोत्तमाः श्रेष्ठरथा इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं सूचितं । विलासिनः वीकषलसेति घिनुण् (पा० ३ । २ । १४२ ।) रथैरुत्तमा इति समासः । अपरेऽपरे । वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपै-
र्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्बरः ।
चिरागतैस्तर्कितनद्विरागितैः
स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणोज्झित-
स्फुटाश्रयामासयति स्म राजके ।
श्रमं गता यानगतावपीयमि-
त्युदीर्य्य धुर्य्यः कपटाज्जनोज्झनः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः सदसि समाजे स भैम्याः स्वयम्बरो ववृते । किम्भूते सदसि । भैम्याः स्वस्मिन् वैराग्येण विनिःश्वसद्भिर्विशेषेण मुक्तश्वासैश्चिरागतैः पूर्व्वमायातैर्नृपैर्वृते । तथा तर्किता ऊहितास्तेषु पूर्व्वागतेषु राजसु विरागिता अर्थाद्भैम्या यैस्तैः । स्फुरद्भिः शृङ्गारभङ्ग्या प्रकाशमानैः । तथा एतेन वृताम् स्वयम्बरशेषं प्राप्तानस्मानियं प्रायेण वरिष्यतीति बुद्ध्या आनन्दस्य महार्णवैरगाधसमुद्रैः प्रमुदिततरैर्नवैस्तत्कालमागतैर्नृपैर्वृते ॥ २ ॥

चलदिति । चलन्ति पदानि यस्य पुरस्तात् गच्छन् धुरं वहति धुर्य्यः शिविकावाहकवाही जनः अमीं भैमीं राजके राजसमूहमध्ये आसयति स्म अस्थापयत् । किं कृत्वा । यानगतावपि शिविकारोहणेनापि गमने सत्यपि इयं भैमी श्रमङ्गता निःसहा जातेति कपटाद्व्याजात् उदीर्य्य उक्त्वा । किम्भूता शिविका पदान्तरितेन तत्पदेन भैमीचरणेन यद्यन्त्रणं यन्त्रणा वा पीडनं धुर्य्यजनस्य तदेव यदिङ्गितं अवस्थापनसूचिका चेष्टा

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान्
सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।
विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधा-
सरःस्वतीवार्द्रतनूरनूत्थिताः ॥ ४ ॥
वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकी-
प्रसूनपर्णा*हृतुपर्णमाहृतं ।

तेन स्फुट आशयो नवनृपदिदृक्षामात्रविषयोऽभिप्रायो यस्या-स्तां । जनीं । जायतेऽस्यां गर्भ इति जनिघसिभ्यां चेति औणा-दिक इ प्रत्यये जनिवध्योरिति (पा॰ ७ । ३ । ३५ ।) वृद्धिनिषेधे कृदिकारादिति (पा॰ ४ । १ । ४९ । सू॰ वार्तिकेन ङीष् ॥ ३ ॥

नृपानिति । सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषितं स्वीयसौन्दर्येणालङ्कृतमासनं यैस्तान्नृपानुपक्रम्योद्दिश्य सरस्व-तीर्वाचः सुषुवे उवाचेत्यर्थः । किम्भूता वाचः । सुधासरःसु अन्त-तसमुद्रेषु विहारं जलक्रीडामारभ्य स्नातीवातितरामार्द्र-तनूः । तथाऽनु पश्चादविलम्ब्येव उत्थितास्तस्मान्निर्गताः । अति मधुरा इत्यर्थः । सनाभवा । अव्ययत्वाट्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति । गौरलक्षणेन वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य गौरलक्षणाद्वर्णादाहृतं प्रेमास्पदीकृतं तस्मादधिकं वा अति गौरं सुकुमारशरीरं ऋतुपर्णनामानं नृपं त्वं वृणीष्व । अयं-मवनीपतिः भवत्यस्त्वदेकचित्तः सन् निजामात्मीयां पर-म्परायातां पावनीं पवित्रीकरणशीलां अयोध्यां मुक्तिपुरीमपि

* वर्णादिति टीकासम्मतः पाठः ।

निजामयोध्यामपि पावनीमयं
भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥
न पीयतां नाम चकोरजिह्मया
कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मूर्त्तेस्त्वकाशादपि तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवतीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यतितरामनुरक्तोऽयमेतं वृणीष्वेति भावः । वर्णात् । पञ्चमी विभक्ते इति (पा० २ । ३ । ४२ ।) पञ्चमी । भवन्मयः । सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे स्त्रियाः पुंवत् (पा० ६ । ३ । ३४ । सू० वार्तिकेन पुंवद्भावः ॥ ५ ॥

नेति । हे भैमि चकोरजिह्मया एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेवचन्द्रस्तस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना कथञ्चित्केनापि प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्मया सत्यं चन्द्रचन्द्रिका पीयते । इयं त्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमौदासीन्यमित्यर्थः । परन्तु चिरं भवन्मुखस्पृशी त्वदीयमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमां एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किमिति न आचामयसे पाययसे अपि तु पाययस्व । अलीकत्वात्तादृग्रसाभावात् चकोरजिह्मया पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वात् वर्णनायामस्मदादीनामसमर्थत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौन्दर्य्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ चकोरजिह्मया भवन्मुखसेवाया अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्त्तुमशक्यमिति युक्तं । तदीयचक्षुर्भ्यां

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी
चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनात् तयोरेतन्मुखचन्द्र-चन्द्रिकापानं युक्तं । उत्तमसेवया हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकान्तिं सादरं किं न पश्य-स्यपि तु पश्यैनं तृषीस्वेति भावः । यद्वा जिह्वाया अन्य एवास्वादे सामर्थ्यादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकायास्त्वातिबहुलाचको-रजिह्वयेयं कथञ्चिन्न पीयतां नाम । तन्मुखस्पृशोश्चकोरनेत्र-योस्तु पानं युक्तमल्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्यसद्भावात् किं पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयोरमणीयत्वं चन्द्रि-कापानयोग्यत्वं विलोकनचातुर्यं च सूचितं । अत्र चमेः प्रत्यवसानार्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना (पा॰ १ । ४ । ५२ ।) चक्षुषोः कर्म्मत्वं । णिचश्चेति (पा॰ १ । ३ । ७४ ।) कर्त्रभिप्राये क्रियाफ-लविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्तेऽपि निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति (पा॰ १ । ३ । ८७ ।) परस्मैपदप्राप्तेराचामयस इति चिन्त्यं । एवं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्पृशी वर्त्तेते यतः तन्मुखसेवां बहुकालं कुर्व्वाते इत्यर्थः । यत एवेमामे-तन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किं नाचामयसे सामर्थ्याच्चक्षुर्भ्यामिति शेषः । इति समाधानं । आचमनमाचामः सोऽस्त्यस्य चक्षीति आचामवती करोतीत्यर्थे तत्करोतीति (पा॰ ३ । १ । २६ ।) सूत्रस्थवार्तिकस्थन्तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त-

अपां विहारे तव हारविभ्रमं
करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतट-
त्रुटन्तरः सारवसारवोर्म्मिजः ॥ ७ ॥

प्रत्ययवचनाभावात् निगरणादि (पा० १।३।८७।) सूत्रेणानुवृत्तपरस्मैपदसञ्ज्ञया परस्मैपदस्य विधानात्सञ्ज्ञापूर्व्वको विधिरनित्य इति परिभाषयाच परस्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति न कम्पमिचमाम् इति मित्त्वनिषेधाद्ध्रस्वत्वाभावः ॥ ६ ॥

अपामिति । हे भैमि आरवेण सहिताः सारवाः सरय्वा इमे सारवा एवम्भूता ऊर्म्मयस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुसमूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्यां तव हारविभ्रमं त्वत्सम्बन्धिहारविलासं करोतु । किम्भूतः । नीरे तरन् प्लवमानः । तथा कठोराऽतिकठिना पीना उच्चा त्वदीया कुचद्वयी स्तनद्वयी तस्यास्तटे परिसरे त्रुटन्तर अतिशयेन त्रुट्यत् विशीर्य्यमाणतरः । जलक्रीडावशादिच्छिन्नत्वदीयो मुक्ताहार इव शोभतां । अथ च पश्यतो लोकस्य भैमीहारः किमयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हारविलास इति विरोधश्च । अथ च पृषदुत्करो हरिणसङ्घः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोत्विति युक्तं । सरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थं एवं कृपीत्येति भावः । देविकायां सरय्वां च भवेदाविकसारवावित्यमरः । दाण्डिनायनादिसूत्रेण (पा० ६ । ४ । १७४ ।) साधुः ॥ ७ ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया
कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।
विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो
सतां महत्सम्मुखधावि पौरुषं ॥ ८ ॥
एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि
पतत्यगाधे वचनं कवीनां ।

अखानीति । अस्य कुले वंशे पूर्व्वजैः सगरपुत्रैः इन्द्रनीताश्वाहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्य्यन्तं अखानि खातः । कपिलशापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गया समपूरि पूर्णीकृतः । तथा श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हठेन स सिन्धुः भंत्स्यते बन्धनं नेष्यते किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एवेदानीं अस्य यशःशतैः विलङ्घ्यते च । सर्व्वे समुद्रमेव प्रति पौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह अहो युक्तमेतत् । सतां महतां पौरुषं महतामेव सम्मुखं धावति प्रसरतीत्येवंशीलं । क्षुद्रान् कृपयोपेक्षत एवंविधा अस्य पूर्व्वजाः । श्रीरघुनाथस्य यस्मिन् वंशे समुत्पत्स्यते तस्मिन् वंशे समुत्पन्नोऽयं अस्य यशांसि समुद्रपारगामीति एनं स्तौम्येवेति भावः । भंत्स्यते । बधेः कर्म्मणि लृटि बभातेस्तत्वे च रूपं ॥ ८ ॥

एतदिति । एतस्य यशस एव क्षीरधेर्यः पूरः तं गाहते एवंशीलं एतद्दोषयशोवर्णकं कवीनां वचनं आगधे अतलस्पर्शे स्थाने पतति निमज्जति । स्तोतुमसामर्थ्याद्वागगोचरोऽस्य यशःसमुद्र इत्यर्थः । अन्योऽपि समुद्रः प्रवाहावगाही अगाधे बुडति । तथा

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः
प्रत्यर्थिकीर्त्तीः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-
मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वांकुराः।
नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-
मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभुजां* दोःस्तम्भकुम्भीनसान्॥१०॥

एतस्य शौर्य्यादीनां गुणानां गणनार्थं अङ्कपातोऽङ्कविन्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्त्तीरेव खटिकाः क्षिणोति हिनस्ति। अङ्कविन्यासे हि खटिकाक्षयो भवति। एतद्गुणा अत्यतिभूयस्त्वाद्गणयितुमशक्याः। एतद्गुणानां पुरस्तादरिकीर्त्तिर्न प्रतिभासत इत्यर्थः। एनं वृणीष्वेत्यर्थः। क्षिणोति। लघूपधत्वात् (पा० ७।३।८६।) गुणप्रसक्तावपि सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः॥९॥

भास्वदिति। हे भैमि भास्वतो वंशस्य करीरतां तदङ्कुरत्वं दधानः सूर्य्यवंशोत्पन्नो वयःसन्धौ वर्त्तमानः अथ च मुक्तायुक्तत्वाद्भास्वान्यो वंशो वेणुस्तदङ्कुरत्वं दधदतितेजस्वी अयमृतुपर्णनामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यतां अपि तु वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः। हि यस्मात् समरे वर्त्तमानस्यास्य अध्युष्टापि सार्द्धत्रयोति प्रसिद्धापि कोटिः सार्द्धत्रिकोटीमि मानुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सत्त्वस्यान्तर्वीररसोल्लेकस्याङ्कुरा इवाङ्कुराः वीररसोल्लासेन सङ्ग्रामे रोमाञ्चयुक्तोऽयं भवतीत्यर्थः। तथा अस्य नामवर्णावलीमन्त्रः ऋतुपर्ण इति नामा-

* क्षितिभृतामिति टीकासम्मतः पाठान्तरः।

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्त्तृतां
शङ्के यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः।

चरपङ्क्तिरूपो मन्त्रः संयति बन्दिभिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः सन् प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव सम्भास्त एव कीर्व्यादीर्घाश्च ये कुम्भीनसाः सर्पास्तान् स्तम्भयति। एतन्नाममात्राकर्णनात्स्तम्भितानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः। सिद्धवैदिकमन्त्रश्रवणाच्च फणिनां स्तम्भो भवति। अश्रुष्टेति साङ्कोटिचयस्य सञ्ज्ञा। अङ्कुरो नित्यपुंलिङ्गः। कुम्भीनसो लेलिहान इत्यमरः॥ १०॥

तादृगिति। हे भैमि अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्य्यः कासाञ्चिरां पारं परतीरं न गाहते। कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः। स कः। अहं तादृग्दीर्घं चतुर्द्दशमन्वन्तरपरिमितत्वान्महापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे यस्य यदीयप्रतापतेजोरूपस्य सूर्य्यस्य कर्त्तृतां निर्म्मातृतां जानामि। सूर्य्यस्य दिवसकर्तृत्वाद् ब्राह्ममपि दिनं दिनत्वात् सूर्य्येण कर्त्तव्यं तच्चतुर्युगसहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्म्माता सूर्य्येण निर्म्मातुमशक्यमिति तद्विलक्षणेन चिरकालावस्थायिनाऽतिदीर्घेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्म्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यहमुत्प्रेक्ष इत्यर्थः। तथा अहं अम्बुधिपयसः पूरे प्रवाहमध्ये वाडवो वडवानलः यस्यैतदीयप्रतापतपनस्य प्रतिबिम्बरूप इति शङ्के। जलानलयोः सहावस्थानविरोधात् वाडवोऽग्निर्न भवति किन्तु प्रतापसूर्य्यस्य सलिले प्रतिबिम्बं भवति। किम्भूतः सः। व्योम-

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्तारा: पराभावुक:
कासामस्य न च प्रतापतपन: पारङ्गिरां गाहते ॥ ११ ॥
देव्याकीर्त्तिकलिन्दशैलसुतया यत्राऽस्य यद्दोर्द्वयी-
कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे ।
तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बर: ॥ १२ ॥

व्यापिनो विपक्षराजकस्य रिपुराजकस्यामलायशांस्येव तारा: नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभावुक: तिरस्कर्त्ता । सूर्य्योऽपि व्योमव्यापिवैरिचन्द्रस्य चन्द्रिकारूपं यशो नक्षत्राणि च पराभवति । एतत्प्रतापसूर्य्यस्य पुरस्तादेरियशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थ: । पराभावुक: । लषपतपदस्थाभूवृषेत्युकञ् । ३ । २ । १५४ ॥ तद्योगे न लोकेति षष्ठीनिषेधात् (पा॰ २ । ३ । ६९ ।) तारा इति द्वितीया ॥ ११ ॥

देव्येति । यस्य राज्ञ: दोर्द्वयी बाहुद्वयं तया जनिता कीर्त्तिश्रेणि: कीर्त्तिपरम्परा तन्मयी तद्रूपा श्वेतत्वाद्गङ्गा देव्या-नां रिपूणां पलायनाज्जनिताऽकीर्त्ति: सैव कलिन्दशैलसुता यमुना तया यत्र यस्मात् रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ समागममगात् संयोगं प्राप तत्तस्मात् कारणात् तस्मिन् प्रया-गरूपे गङ्गायमुनासङ्गमे बाहुजभटै: क्षत्रिययोधै: शूर-तरै: विशेषेण निमज्ज्य तनुत्यागं कृत्वा रम्भापरीरम्भा-नन्दस्य निकेते नन्दनवने देवोद्याने क्रीडायां य: आदर आसक्तिस्तस्याडम्बरो बाहुल्यं आरम्भि आरब्ध: । योऽपि प्रयागे

इति श्रुतिस्वादितगुणस्तुतिः *
सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्सुका ।
शिरश्शिरःकम्पनयैव भीमजा
न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥
युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा
स्वराप्ततन्व्यकृतमत्तकोकिला ।

निमज्जति सोऽपि सितासिते सरिते इत्यादि श्रुत्या* नन्दनवने रम्भाद्यप्सरोभिः सह क्रीडति। वाऽम्भः चचितो विराजितश्च-मरः। आरभि। रभेरशब्लिटोरिति नुम् (पा० ७।१।६३।) परीरम्भेति। उपसर्गस्य घञीति (पा० ६।३।१२२) दीर्घः॥ १२॥

इतीति। भीमजा शिरश्शिरःकम्पनयैव मस्तकचालनयैव हत्वा तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रं मनुवंशसमुत्पन्नं ऋतुपर्णं नान्वमन्यत नाङ्गीचकार। किम्भूता। इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां स्वादिता सादरमाकर्णिता तद्गुणस्तुतिर्यया। किम्भूतया। सरस्वत्या वाङ्मयेन जनितो विस्मय आश्चर्यं तस्मादुत्सुकोत्सुका। शिरःकम्पनशोभनस्य सूचकत्वाद्वाक्याभिनयकृतः कम्पनस्य निराकरणार्थो जात इत्यर्थः। अस्य मनुवंशत्वात्स्वस्य सोमवंशे स्वाभिजात्यात् कन्याभिलषितसौन्दर्याद्यवर्णनाद्वाऽननुरागः॥१३॥

युवेति। सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य कान्तिः

---

* सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति।
ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते॥
इति काचिदृक्॥

* गुणश्रुतिरिति पाठान्तरः। सं० मू० पु०।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा
निशाकरश्लाघिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥
न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने
विलोचनेनापि नृपं पिपाससि।
शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं
तरङ्गयाऽपाङ्गदिशां दृशश्रियः ॥ १५ ॥

सदृशं मुखं यस्यास्तां चन्द्राननामिमां प्रति युवान्तरं अन्यं वरं शशंस वर्णयामास। किम्भूता। स्वरामृतेन न्यक्कृततिरस्कृतः मत्तो वसन्तहृष्टः कोकिलो यया। तथा हि तद्दिशा यस्यां दिशि वर्णनीयो युवा तिष्ठति तद्दिशा तदीयया दिशाऽभिमुख्येन संसक्तकरैव सम्बद्धहस्ता हस्तेन तं निर्दिशन्तीति यावत्। सरस्वतीं वाणीं माधुर्य्येणैवाकृष्टोऽस्तु राजन्यनुरागेणेति स्वरामृतपदेन सूचितं। ईश्वरेति। स्थेशेति वरच् (पा॰ ३।२।१७५।) अथ प्राणेश्वरीत्यादेः कथं साधुत्वं। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा॰ ३। २।७५।) ईशेर्वनिपि ङीब्रयोः सतोरित्यवेहि ॥ १४ ॥

नेति। हे एणलोचने मृगाक्षि त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पाण्ड्यदेशस्य चूडामणिं मुकुटरत्नभूतं नृपं पिपासस्यपि न न पश्यसि तावत् पातुमिच्छस्यपि नेत्यपेरर्थः। अनुचितमेतदित्यर्थः। अथवैवं तावन्न पिपाससि परं विलोचनेनापि न पिपाससीति द्वाभ्यां नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति वा। तस्मात् त्वं शशिवत् प्रकाशं प्रसन्नं आननं यस्य तमेनं नृपं ईक्षितुं दृशश्रियः नेत्रशोभान्

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे
विहर्त्तुमभ्यासपरम्परापरा।
अहो महावंशममुं समाश्रिता
सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥ १६ ॥
द्रुतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

अपाङ्गदिशा नेत्रप्रान्तदेशेन तरङ्गय अतिसुन्दरमेनं कटाक्षै-र्विलोकयेति भावः ॥ १५ ॥

भुवीति। हे भैमि महावंशं महाकुलीनं अमुं समाश्रिता एतदीयेति यावत् एवंविधा कीर्त्तिरूपा नर्त्तकी सकौतुकं यथा तथा धनाभिलाषराहित्येन नृत्यति अहो आश्चर्यं लोकगतं कौतुकं नर्त्तकीगतमिति न पौनरुक्त्यं। किम्भूता। पूर्वं भुवि भ्रमित्वा सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः। पश्चादनवलम्बं यथा तथाम्बरे गगने विहर्त्तुं चरणाभ्यासपरम्परायां परा आसक्ताऽभ्यासपरम्परया वापरोत्कृष्टा एतदीया कीर्त्तिर्भूलोकं पूर्वमभिव्याप्य लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः। येनाप्यनवलम्बनेन सदोत्साहवन्तममुमिति वा। नर्त्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमित्वा निराश्रयं गगने नर्तितुं अभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि सकौतुकं नृत्यति। अथच महान्तं पृष्ठवंशं आश्रिता नर्त्तकीति वा। या हि झटिति भूमावपि नन्तुं न शक्नोति सा निरालम्बं महान्तं वेणुमाश्रित्य नृत्यतीत्यतीव चित्रं इत्यादि ज्ञातव्यं। वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि चेति विश्वः ॥ १६ ॥

द्रुत इति। द्रुत पलायिता आद्राज्ञः सकाशात् भिया भयेन वनाद्-

दटद्भिरुच्चैरटवीं समीयुषी।
निजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी
पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरं ॥ १७ ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः
सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः।

मान्तरमटद्भिर्गच्छद्भिर्भूपतिभिर्वैरैतिवेगेनाटवीमरण्यानीं समीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्वीयापि पुरी चिरादनन्तरक्रमात् पुनरवापि प्राप्तं। तथा तत्र पुर्य्यां स्वं स्वीयं विलासमन्दिरं रतिगृहं पुनरध्यास्यधिष्ठितं वनमुक्तैवेत्यर्थः। राज्यभ्रंशदशापेक्षया ऽनेकवारं तथागत्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तथागच्छन्तीत्यर्थः। अनेन वैरिनगराण्युद्वासितानीति भावः। उपेयिवानित्यत्र सूत्रे (पा॰ ३। २। १०९।) उपसर्गस्यातन्त्रत्वात्समीयुषीत्यत्र क्वसुः ॥ १७ ॥

आसीदिति। हे भैमि अस्मादीरात्परः उत्कृष्टोऽन्यो वा क आसीद्भवेद्वा अपि तु एवंविधोऽयमेव नान्यः कश्चिदित्यर्थः। किम्भूतः। सीमां समुद्रपर्य्यन्तां वा अभिव्याप्य सीमान्वितं भूमीवलयं तस्य मलयजालेपनं चन्दनाङ्गरागस्वरूपं नेपथ्यं भूषणं तद्देव कीर्त्तिर्यस्य कीर्त्तिचन्द्रधवलितसमुद्रमुद्रितभूमण्डलः। तथा सप्तानां अकूपारपारीणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपरतीरवासी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीत उच्चैर्गीयमानश्चापप्रतापो यस्य चापस्य प्रतापस्य वा यस्य सः। तथा

वीराद्यस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपालिभूष-
चूडारत्नोडुपालीकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः ॥१८॥
भङ्गाकीर्त्तिमषीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-
श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

पदयुगे चरणयुगले युगपत्समकालमेव पातिनः पतनशीला नमस्कारकारिणो भूपालास्तेषामतिभूयांसि प्रतिबद्धानि यानि चूडारत्नानि तान्येव वर्त्तुलत्वादुज्ज्वलत्वादुडुपल्यो नक्षत्ररूपा-स्तत्स्त्रियः तासां कराणां किरणानां परिचरणं सर्व्वतः सञ्चरणं तेन अथ च तासां हस्तैर्यत्परिचरणं चरणसेवा तया छलाऽमन्दं नन्दन्तोऽतितरां समृद्धकान्तयो नखा एवेन्दवश्चन्द्रा यस्य चरणपतितसकलराजशिरोमणिकिरणसंवर्द्धितनखका-न्तिः । यशस्वी प्रतापवान् अत एव सर्व्वनृपतिवन्द्यचरणः एता-दृशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अन्यो ऽपि पत्नीकरकृतचरणसंवाहनेन नन्दति ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिताऽकी-र्त्तिः सैव श्यामलात्मिका तया मलीमसतमा अतितरां मलिनी-भूताः प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुसैनिकशूराः तेषां श्रेणी समूहः सैव श्यामलात्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते। तस्मादेतदीयात्प्रतापानलादुत्पतिता उत्थिता भासासवाटा-दुद्भूतं भयाच्चि हरतीयमेव भानुः सूर्यः हुतभुग्वह्निः जम्भारेरिन्द्रस्य दम्भोलिर्वज्रः एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं व्यक्तमेव इव जगत्सु जनतां भूम्यादीनां मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
भान्तोऽङ्गतभवान्विभानुकृतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥
एतद्दन्तिवलैर्व्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।
पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपसन्नामर-
श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियं ॥ २० ॥

तिन्दुकवनानि हि श्यामानि भवन्ति तत्र पतितोऽग्निः चटच-टाशब्दं कुर्व्वन् स्फुलिङ्गान् मुञ्चति। महत्स्वपि हरनेत्रादिषु स्फुलिङ्गत्वारोपेण प्रतापानलस्यातितरां माहात्म्यं सूचितं। यस्य कणा एवम्भूताः स कथम्भूतो भवतीति ॥ १९ ॥

एतदिति। हे भैमि एतस्य पाण्ड्यस्य उग्रसमरस्य प्रेक्षायै उपसन्ना समागताऽमरश्रेणी देवसङ्घः तन्मध्यचरः तस्य मध्ये विद्यमानो देवत्वं प्राप्त इति यावत् एवम्भूतः पृथुर्व्वैण्यः पृथ्वीन्द्रः पुनः क्षितिधराणां पर्व्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते। किं कृत्वा सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीम्नि मर्य्यादायां जङ्गमानां स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य भ्रमाधायिभिः भ्रान्तिं कुर्व्वाणैः चलदुच्चतरगिरितुल्यैः एतस्य दन्तिवलैः नि-खिलां भुवं आलिङ्गिताङ्गीं व्याप्तदेशां विलोक्य। पूर्व्वं पृथुना स्वधनुःकोट्या अङ्गमपर्व्वतानुत्सार्य्य क्षेत्रादिविभागः कृतः। एतद्गजान् दृष्ट्वा सङ्ग्रामदर्शनार्थमागतेन पृथुना एते पर्व्वता इति बुद्ध्या एतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः। उच्चतरग-जबाहुल्यं दारुणरणविकलत्वञ्च सूचितं ॥ २० ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदर्भजा-
मितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकं ।
यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले
चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः ॥ २१ ॥
ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः
सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदां ।

शशंसेति । इङ्गितवित् भैम्यभिप्रायज्ञा काचिद्दासी विदर्भजां शशंस बभाषे । ननु हे स्वामिनि इतोऽस्यां दिशि त्वं कौतुकं पश्य । किं तत् । सौधः सुधाधवलितगृहं तस्याग्रमूर्द्धदेशस्तत्र वर्त्तमाने नटे चलत्वान्नर्त्तकतुल्ये वायुवशाच्चलेऽपि पटाञ्चले पताकावसनाञ्चले यत् एष काकस्य पदार्पणे चरणस्थापने आग्रहः तत्रोपवेशनार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर्निर्बन्धः तत्कौतुकं पश्येति सम्बन्धः । अनन्तरक्तायां भैम्यां शृङ्गारचेष्टां भावयतः पाण्ड्यस्यायं यथा पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचितस्तथा । एतस्य पाण्ड्यस्यायं भैम्यां दुरभिनिवेश इति सूचनार्थं सरस्वतीकृततद्दर्शननिवारणार्थं वा इयमुक्तिः । इतः एतद्दर्शनकौतुकात् सकाशादिति वा ॥ २१ ॥

तत इति । ततः तस्या दास्याः पूर्व्वोक्तमप्रस्तुतं भाषितं वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदां सभ्यानां हसैः हास्यैः तत्सदः सा सभा अश्वेति श्वेतीकृतं । तद्वचनं श्रुत्वा सभ्या हसन्ति स्मेत्यर्थः । अतः सदःश्वेतीकरणाद्धेतोरस्य भूपतेर्ग्लानिः लज्जा वैवर्ण्यं

स्फुटाऽजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः
सिते हि जायेत शितेः सुलक्षता ॥ २२ ॥
ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभू-
पुरन्दरं सा जगदेकवन्द्यया ।
तदार्जवावर्जिततर्जनीकया
जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

स्फुटा अजनि । अत्रार्थान्तरन्यासमाह । हि यस्मात् सिते शुभ्र-वस्तुनि शितेः कृष्णवर्णस्य सुलक्षता प्रकटता जायेत । सभ्यहा-स्यवशात् सोऽधिकविवर्णो जात इत्यर्थः । सः स्वत एव श्यामः सभ्यहास्यवशादधिकः श्यामो जात इति वार्थः । अस्येति । श्यतिङ् शोऽन्त्ये इत्यस्मात् ण्यन्तात्कर्मणि लुङात्मनेपदं ॥ २२ ॥

तत इति । ततः कयाचिल्लोकोत्तरया अनिरूपितरूपया देव्या वाण्या महेन्द्रभुवः महेन्द्रनामकपर्व्वतसम्बन्धिनो देशस्य पुरन्दरं स्वामिनं अनु लक्षीकृत्य सा जनी स्वयम्वरा जगदे उक्ता । किम्भूतया जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन वन्द्यया । यतः परा श्रेष्ठा चिज्ज्ञानलक्षणं स्वरूपं यस्यास्तया । तथा तस्या भैम्या यदार्जवं ऋजुता तेनावर्जिता वर्णनार्थमूर्द्धीकृता तर्जनी यया । तस्मिन् वर्णनीये नृपे विषये वा देव्या एव वा यदार्जवं कृपा तया । जगदे कर्म्मणि तङ् । वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनात् पुरन्दरः साधुः । तर्जनीकयेति नद्यृतश्चेति कप् । (पा॰ ५ । ४ । १५३) अनुर्लक्षणे (१ । ४ । ८४) कर्म्मप्रवचनीय-त्वात् पुरन्दरमिति द्वितीया ॥ २३ ॥

स्वयम्बरोद्वाहमहे वृणीष्व हे
महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतं।
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया
कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः॥ २४॥
अयं किलायात इतीरिपौरवाग्-
भयाद्‌याद्‌स्य रिपुर्वृथा वनं।

स्वयमिति। हे भैमि स्वयम्बर उद्वाहस्तल्लक्षणे महे उत्सवे आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रं स्वामिनं वृणीष्व। तत्र पर्व्वतोपलक्षिते देशे कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचद्वयश्रिया सह कलिं समानशोभाख्यद्रव्याभिलाषनिमित्तं कलहं शृणु। हस्तिकुम्भास्त्वत्कुचसाम्यमभिलषिष्यन्ति परं न प्राप्स्यन्तीति भावः। स्वयम्बरोद्वाह एव मह उत्सवो यस्यास्तत्सम्बुद्धिरिति वा॥ २४॥

अयमिति। अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः किल श्रूयत इति ईरयन्तीति ईरिणः पौरास्तेषां वाक् तस्याः सकाशाद्भयं तस्माद्धेतोः अस्य रिपुर्यद्वनं अयात् पलाय्य गतवान् तद्वृथा। रिपुरिति जात्येकवचनं। वैयर्थ्ये हेतुमाह। तान्येव अयं समायात इत्येवंरूपाण्यक्षराणि यासु ताः श्रुताः शुकैरेवाकर्णिताः तस्यैतदीयरिपोरुत्लापगिरः अतिशयितनिद्राप्रलापवाचः एकस्याप्यक्षरस्य व्यत्यासं विना पठद्भिः शुकैर्व्वनेऽपि स रिपुस्त्रासितः। पलाय्य वने गतानामपि रिपूणां उत्लापप्रलापि-

श्रुतास्तदुत्थापगिरस्तदन्तराः *
पठद्भिरत्रासि शुकैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

इतस्त्रसद्विद्रुतभूभृदुज्झिता
प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेशजं
शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

तास्ता गिरो बहुशः पठद्भिः शुकैर्वनेऽपि त्रासिता वैरिणः स्थातुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २५ ॥

इत इति । इत अस्माद्राज्ञः सकाशात्त्रसन्तो भीता अत एव विद्रुताः पलायिता भूभृतो राजानः तैरुज्झिता परित्यक्ता प्रिया स्वस्वप्राणेश्वरी वनमानवीजनैर्भिल्लिजनैर्दृष्टा । अथ पश्चात् आत्मदेशजं भवत्या देशे किमपूर्व्वमिति अद्भुतं पृष्टा सती शशित्विषश्चन्द्रस्य शीतलशीलतां किल प्रसिद्धौ हिमस्वभावत्वमेव स्वदेशजातमाश्चर्य्यं शशंस अकथयत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रकराणां शीतलत्वं वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जात्येकवचनं । भर्तृत्यक्ता वियोगज्वरभराक्रान्ता सती वने चन्द्रकान्तिमुष्णामनुभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

---

* अधीत्य सुतान्तर एव तां गिरमिति पाठान्तरः । परन्तु एष न टीकासम्मतः ।

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्व्वतो
नृपान्धनुर्व्वाणगुणैर्व्वशंवदान्।
गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं
तमेनमुर्व्वीवलयोर्व्वशी वशं॥ २७॥
एतद्भीतारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुमुन्दृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा।

इत इति। हे भैमि त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति न वीरयसे शूरा भवसि अपि तु तस्मादपि शूरा भव। किं वीरा न भवस्यपितु वीरा भवस्येवेति वा। किं भूतादितः। नृपान् शत्रून् धनुश्च बाणाश्च गुणश्च चापशरमौर्व्वीरूपैर्व्वङ्गभिरूपकरणैः कृत्वा वशंवदान् वश्यान् कुर्व्वतः। किम्भूता त्वं। उर्व्वीवलये उर्व्वशीरूपाऽतिसुन्दरी। किं कृत्वा। तमेनं बङ्गभिर्धनुरादिभिरूपकरणैर्व्विद्विषां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादिलेशसंस्पर्शरहितेन सौन्दर्य्यादिना गुणेन मौर्व्या च कृत्वा निर्भरमतितरां आयासरहितं वा यथा तथा वशं विधाय। बङ्गसाधनैः पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादित्यर्थः मौर्व्वीमात्रेण जयादाश्चर्य्यञ्च। अयं सर्व्वेभ्योऽपि वीरः अस्मादपि त्वमित्यपेरर्थः। वीरयसे। शूरवीरविक्रान्ताविति चुरादिः॥ २७॥

एतदिति। एतस्माद्भीतानामरीणां नारी एतद्भीतारिनारी गिरिबिले पर्व्वतकन्दरायां विगलद्वासराऽतिवाहितदिवसा। तथा रात्रौ निःसरन्ती बिलाद्बहिर्निर्गच्छन्ती। तथा

आक्रन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्न्यश्वसीच्च ॥ २८॥
अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्यादिति ध्यायतो
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा।

तदनन्तरं स्वः स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमिति मोहो भ्रान्तिस्तया ग्रहिलः मदीयमेनं हंसं देहीति आग्रहवान् शिशुस्तेन भृशं प्रार्थितो याचित उन्निद्रश्चन्द्रो यामेवंभूता सती चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात् तदाग्रहशान्त्यभावात् दुःखवशाद्यस्माद्भूरि बहु आक्रन्दत् रुरोद तस्माद्धेतोर्बहुतरे नयनजले मिलन् प्रतिबिम्बरूपेण सङ्क्रामानो यश्चन्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनुबिम्बः मिलन् यश्चन्द्रहंसस्यानुबिम्बो वा तस्य प्रत्यासत्त्या सामीप्येन मदीयः क्रीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या प्रहृष्यतो मोदमानस्य तनयस्य विहसितैर्हासैः कृत्वा तदाग्रहशान्तेराश्वसीत् आश्वासं प्राप। परित्यक्तस्वीयसम्पत्स्मरणात् कनकहंसे वृथैव भ्रान्तोऽसीत्यादि मनसि कृत्वा न्यश्वसीच्च शोकनिःश्वासं चामुञ्चत्। आश्वसीत्। लुङि रुदश्च पञ्चभ्य इत्यपृक्तसार्व्वधातुकस्येडागमः। लुङि वा ह्यन्तक्षणेति वृद्धिनिषेधे रूपं। न्यश्वसीत्। लङि अड्गार्ग्यगालवयोरित्यपृक्तसार्व्वधातुकस्याडागमः (पा॰ ७। ३। ९९) ॥ २८॥

अस्मिन्निति। हे भैमि अस्मिन् राज्ञि दिग्विजयायोद्यते सति रिपवश्च ते क्षोणीन्द्रा राजानस्तेषां दाराः प्रिया वशवर्त्तिनी धरा पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्याद्भूयादिति ध्यायती

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरूर्द्धं निजः
पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥
विद्राणे रणचत्वराद्रिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
कोपात्कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्त्या जगत्युद्भटः ।
आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

चिन्तयन्ती सती सात्त्विकेषु मध्ये कम्पलक्षणं सात्त्विकभावं अञ्चति गच्छति । अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्यान्येवं ध्यायती सात्त्विकं भावं प्राप्नोति । तथा समरे अस्यैवाभिमुखं शस्त्राघातैर्निपत्य ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशमथवोत्तमं स्वर्गलोकं यास्यद्भिः गमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्य्यमण्डलमध्ये निजः स्वीयो बिलमयः पन्था दृश्यते । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत इति वचनात् । अथ च सूर्य्ये बिलरूपो ह्युत्पातोऽपि म्रियमाणैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २९ ॥

विद्राण इति । त्रस्ते भीतेऽत एव रणचत्वरात् रणाङ्गणात् विद्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे मध्ये कोऽपि भटः शूरः कोपाद्यदि पुनर्निवर्त्तते । यतो जगति कीर्त्त्या यशसा उद्भटः ख्यातः असौ भटः अस्य सम्मुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विगतमुखत्वं प्राप्नोति अधिगच्छति । अथ च सम्मुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः । यतः । द्राक् शीघ्रं

ततस्तदुर्व्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव
स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी।
विधीयतामाननमुद्रणेति सा
जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव तां॥ ३१॥
अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं
तदध्वदृक्तारतरङ्गरिङ्गणा।

एतस्य छुरिकारयेण ठणिति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधः पतत् शिरो यस्य सः। ठणिति लोहकण्ठास्थिसङ्घट्टजशब्दानुकरणं। अतिशूरोऽयमिति भावः॥ ३०॥

तत इति। ततः सा भैमी तां वाणीं प्रतिवचनमन्तरेणैव इति जगाद। इति किं। आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति। किम्भूता। तस्य उर्व्वीन्द्रस्य गुणाकर्णनसमुत्पन्नादद्भुतादाश्चर्य्यादिव स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनो अत एव वैदग्ध्यमयं एतच्चातुर्य्यबहुलं इङ्गितं चेष्टितं यस्याः सा। वचननिषेधार्थं आश्चर्य्याभिनयार्थञ्च मुखेऽङ्गुलिर्द्दीयते। वर्णननिषेधार्थं दत्ताङ्गुलिस्तद्गुणाद्भुतादिवेति लोकैरुत्प्रेक्षितमित्यर्थः। पद्मे च नालं भवति॥ ३१॥

अनन्तरमिति। अनन्तरं तद्वर्णननिषेधानन्तरं सरस्वती नृपान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत्। किम्भूता तस्य वर्णनीयनृपान्तरस्याध्वनि तद्दिशि दृशस्ताराणामतिविशालानां तरङ्गाणां दृग्व्यापाराणां रिङ्गणं गतिर्यस्याः। दृग्व्यापारदर्शितवर्णनीय-

तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती
स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलं ॥ ३२ ॥
तदेव किन्नु क्रियते न का क्षति-
र्यदेष तद्दूतमुखेन काङ्क्षति ।
प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते
प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥ ३३ ॥
मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते
द्विषेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।

नृपान्तरा । किम्भूतं नृपान्तरं । तृणीभवत् क्षीणीभवत्पुष्पशरः कामो यस्मात् तं । तथा स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं भूमण्डलं येन तं । तरङ्गितेक्षणेति च पाठः ॥ ३२ ॥

तदिति । नु भैमि एष काञ्चीपुरस्य सम्बन्धिन्या भुवः पुरन्दरः तस्य त्वां प्रति प्रहितस्य दूतस्य मुखेन सन्देशवचनेन कृत्वा यत्त्वदीयवरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते अपि तु तदेव क्रियतां । एतदुक्तं कुर्व्वन्त्यास्तव का क्षतिः का हानिरपि तु न कापि । अस्मिन् प्रसीद । अयं नवरते लज्जया अमन्यमानाया अपि ते काञ्चीं मेखलाबन्धं प्रसह्य हठात् आच्छिनत्तु शिथिलयतु । अधीरतया ग्रन्थेरुन्मोचनमसहमानस्त्रोटयतु वा । एनं वृणीष्वेति भावः ॥ ३३ ॥

मयीति । चापं दधत् आशुगं वैरिषु क्षिपन्नयं राजा इति पूर्व्वोक्तं द्विषां नयं नीतिं सम्यग् उपादिशदिव । इति किं । हे

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिप-
न्नयं नयं सम्यगुपादिशद् द्विषां ॥ ३४ ॥
अदःसमित्सम्मुखवीरयौवत-
त्रुटद्भुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
द्विषद्गणस्त्रैणदृगम्बुनिर्झरे
यशोमरालावलिरस्य खेलति ॥ ३५ ॥

द्विषः । मयि मत्समीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासोऽथ च स्वराज्ये स्थितिर्लभ्यते । स्तब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्मयि नम्रा भविष्यथ तर्हि चापवत् स्थितिं प्राप्स्यथ । अन्यथा बाणवत् दिगन्तं यास्यथेति वचनं विनैवोक्तवानित्यर्थः । नम्रस्तब्धशब्दयोर्वक्रावक्रविनीतार्थपरतयोत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति । अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालावलिर्हंसपङ्क्तिर्द्विषतां भटानां गणाः सङ्घास्तेषां स्त्रैणं स्त्रीवृन्दं तस्य दृगम्बुनिर्झरे नेत्रवाष्पप्रवाहे खेलति । किम्भूता । अदःसमिति अमुष्य रणे सम्मुखागता ये वीरास्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य वैधव्यवशात् त्रुटन्तो ये भुजाकम्बवः शङ्खवलयानि त एव मृणालानि हरति अपनयति भक्षयति वेत्येवंशीला । हंसाली मृणालाहारान्निर्झरोदके क्रीडति । रणे सम्मुखागतानां शत्रूणां वधात् तत्स्त्रियः शङ्खवलयानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य कीर्त्तिर्भवति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्द्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके
व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति ।
जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसन्ध्याधिये-
वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरेति । नु भोमि समरस्यारम्भे उद्धुरे उद्युक्तेऽस्य सिन्धुरे गजे धावति सति समस्ता बाहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजातेजांस्येव सहस्रांशवः सूर्य्याः यदस्तं विनाशमस्ताचलञ्च यान्ति गच्छन्ति तत्प्रदोषतिमिरेण रजनीमुखसम्बन्धिना तमसा व्यामिश्रा मिलिता या सन्ध्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं जानीमः । वाक्यार्थः कर्म्म । दिवारजन्योः सन्धौ भवः सान्ध्यो रागस्तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । किम्भूते सिन्धुरे । सिन्दूरद्युत्या मुग्धो मनोज्ञः मूर्द्धा यस्य तस्मिन् । तथा धृता स्कन्धावधौ स्कन्धपर्य्यन्तं श्यामिका स्वाभाविकी कज्जललेपमण्डनजा वा कालता येन तस्मिन् । तथा उच्चतया व्योमान्तःस्पृशि गगनमध्यस्पर्शिनि । तथा समरारम्भाद्रणतूर्य्यश्रवणात्कोपद्दुःसहे वा । यदस्तं यान्ति तर्हि सायङ्कालतिमिरसंयुक्तसन्ध्याधियेवेति वा । सन्ध्यापि किञ्चित्कज्जलतुल्यतिमिरयुक्ता सिन्दूरवच्च स्वतो रक्ता वरुणदिगन्तस्पर्शिनी चेति पूर्व्वोक्तविशिष्टहस्तिदर्शने सति सायं सन्ध्येतिबुद्ध्येव तेजःसूर्य्याणामस्तगमनं युक्तं । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्व्वेऽपि पलायन्त एवेत्यर्थः । जानीमोऽथ तदेपि पाठे अथशब्दो यदित्यर्थे तदा तदित्यर्थे ज्ञेयः । श्यामैव श्यामिकेति स्वार्थे कप्रत्यये । प्रत्ययस्थादितीत्वं (पा ७ । ३ । ४४) ॥ ३६ ॥

छित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभं ।
उज्झित्वा निजसद्म पद्ममपि तल्लूताभिरवनद्धीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥
सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्त्तिपूर्त्ताद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

छित्वेति । श्रीर्लक्ष्मीरद्य अस्य भुजयोरन्तर्मध्ये विश्राम्यति शोभा च । किं कृत्वा । दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः छित्वा । तथा तन्निजसद्म पद्ममपि उज्झित्वा । किम्भूतमुरः । लक्ष्म्या त्यक्तत्वात् शून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटं आसीदन्तः स्थिरीभवन्तः मर्कटकीटा ऊर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्वृत्तं तैरचितं कृत्रिमं सितछत्र इव सितछत्रं मण्डलाकारं श्वेतं गर्भाण्डस्थापनस्थानं तद्भवन् तद्रूपीभवन् कौस्तुभाख्यो मणिर्यत्र । किम्भूतं पद्मं । तैर्लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैः मर्कटीसूत्रसदृशैः कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनद्धीकृतं बद्धं विसतन्तूनामेव लूतातन्तुत्वेनोक्तिः । परस्परमतिदूरे द्वेऽपि भवने प्रति गतागताभ्यां श्रान्ता सती गृहद्वयं परित्यज्यातिसमीपवर्त्तिनोरस्य भुजयोरेव भवनयोः सुखेन निषीदत्यत्रैव स्थिरीभवतीत्यर्थः । कौस्तुभस्य धवलत्वाल्लूताछत्रत्वेन कमलसूत्राणाञ्च सादृश्यात् लूतातन्तुत्वेनोत्प्रेक्षा । लूता स्त्री तन्तुवाये स्यादित्यमरः ॥ ३७॥

सिन्धोरिति । अयं सिन्धोर्जैत्रं समुद्रस्य जेतृ पवित्रमुज्ज्वलं पावनञ्च तत्कीर्त्तिपूर्त्ताद्भुतं यशोरूपतडागाश्चर्य्यं असृजत् नि-

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

र्मम । यत्र कीर्त्तितडागे जगन्ति स्नान्ति उज्ज्वलीभवन्ति स्नानं च कुर्व्वन्ति । यद्दर्शनविषये के वा कवयः स्फुरन्नूतनार्था अपि वाचंयमा मौनिनो न सन्ति अपि तु सर्व्वेऽपि मौनिन एव भवन्ति इत्यर्थः । अथ च के वयो जलपक्षिणः कवयः । यत्र के जलपक्षिणः के वा तापसा न सन्ति अपि तु महति तडागे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुर्यस्य कीर्त्तितडागस्य बिन्दुश्रियं अञ्चति प्राप्नोति यदपेक्षया चन्द्रोऽल्पीयानित्यर्थः । अथ च महतस्तडागस्य जलबिन्दुशोभामिन्दुरञ्चति यदीयो बिन्दुरिवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलं आविश्य प्रविश्येव दृश्येतरो ऽस्मदादिनेत्रयोरविषयभूतोऽसौ जगति विद्यमानः स्फुटिका एव भूर्यस्य स कैलास एव यागेश्वरः स्फाटिकश्रीशिवलिङ्ग-रूपो जलदेवता जागर्त्ति स्फुरति । समच्छायत्वाज्जले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्-कीर्त्तिकल्लोलप्लावित इव कैलासो न दृश्यते । इन्दुर्जले चा-विश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्बिन्दुश्रियमञ्चतीति वा अस्मा-बिन्दुरेव यस्य जलमाविश्यादृश्यः स्फटिकनिर्मितो यागेश्वरः सन् जलदेवता जागर्त्ति । कीर्त्तिमध्यपाती चन्द्रोऽपि समच्छा-यत्वान्न दृश्यत इत्यर्थ इति वा । स्पृशेदिति वचनात्पर्व्वातिरिक्ते काले समुद्रस्यास्पृश्यत्वात् अस्य तु सर्व्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य च भूलोकस्थस्यैव कतिपयस्यैव जनस्य स्नानार्हत्वादस्य तु लोक-

अन्तःसन्तोषबाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-
न्नङ्गेनानस्थिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दां ।
न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
श्रृण्वन्नेतस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥३९॥

चयस्थानार्हत्वात्तस्य वर्णयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्यत्वात्तस्य च चन्द्रैकसर्व्वस्वत्वादस्य च विन्दुरूपचन्द्रत्वात् समुद्रे च श्रीविष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुप्तत्वादत्र च यागेश्वरस्य जागरत्वात्। एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति असौ जलदेवता जागर्त्ति । असौ. का या स्फटिकभूः यागेश्वरः कैलासो जागर्त्तीति । वाचि यमो व्रत इति (पा॰ ३ । २ । ४०) खचि वाचंयमपुरन्दरौ चेति (पा॰ ६ । ३ । ६९) साधुः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तःसन्तोषबाष्पैरानन्दाश्रुभिः कृत्वा दृशौ नेत्राणि न स्थगयति नाच्छादयति । यतस्ताभिर्दृग्भिः एतद्गुणानाकर्णयिष्यन् सन् चक्षुःश्रवस्त्वादश्रुभिर्नेत्राच्छादने गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाश्रुभिर्दृशौ नाच्छादयति। तथा आनन्द एव कन्दो मूलं यस्यास्तां पुलकश्रेणिं रोमाञ्चपङ्क्तिमपि आरचयति करोति । यतः अनस्थिरोमाऽविद्यमानरोमा । तथा सन्तोषात् शिरःकम्पनं न करोति। यतः क्षोणीभङ्गभीरुः । यद्यहं मूर्द्धानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः पतिष्यतीति भिया। तस्मात् कारणादेतस्य कीर्त्तीः श्रृण्वन् शेषोऽन्तःकरणे समुत्पन्नां प्रीतिं कथं केनान्येन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति वयं तन्न विद्मः ।

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्चत्यदण्डानयं
संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान्।
सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्द्धागर्द्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥४०॥

आश्चर्य्यरूपकीर्त्तिरयमिति भावः। सहस्रमुखत्वाद्दृश इति वक्तुं ॥ ३९ ॥

आचूडेति। संरम्भे युद्धसम्भ्रमे सति जये पटुरयं राजा रिपवश्च ते राजानश्च तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिखाततया स्थिरान् शस्त्राग्रलोहस्य सम्बन्धिनो दण्डान् शरान् प्रासान् वा आचूडाग्रं पुङ्खाग्रं मर्य्यादीकृत्य यदमज्जयन्निचखान। सा एतत्कर्त्तृका त्वदीया पृथुर्महती सेवा तया सेवया त्वं अस्मै कुतो न प्रसीदसि। किम्भूताय। तव कुचस्पर्द्धागर्द्धिषु कुचसाम्याभिलाषिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान् पूर्व्वोक्तान् प्रचण्डान्दण्डान् धृतवते कृतवतेऽपि। येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसन्नीभूयते। अतिशूरोऽयं तस्माद् वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति। सा भैमी स्मितश्रिया तं राजानं उपाहसत् हसितवती यतः कीर्त्त्यै वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवम्भूतमेव। हि यस्मात् निषधेन्द्रवैभवं नलसामर्थ्यं गिरां पारे वागगोचरं वर्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः। नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः। किम्भूतया स्मितश्रिया। तद्गुणशर्म्मणा तदीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव कृतयेव। तथा सृक्किणि

स्मितश्रिया सृक्कणिलीयमानया
वितीर्णया तद्गुणशर्म्मणेव सा।
उपाहसत् कीर्त्त्यमहत्त्वमेव तं
गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवं ॥ ४१ ॥
निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावका-
मसाऽवभाणीदपरं परन्तपं।
पुरैव तद्दिक्चलनश्रियो भुवा
भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितं ॥ ४२ ॥
कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते
नतेन हाहा शिरसा रसादृशां।

ओष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या। कीर्त्त्यमिति असद्गुणारोपणार्थसूचकं पदं ॥ ४१ ॥

निजेति। असौ वाणी अपरमन्यं परन्तपं राजानं भ्रुवा पुरैव पूर्व्वमेव विनिर्दिश्य दर्शयित्वा तां भैमीं अभाणीत् उवाच। किंभूतां तां। निजाक्ष्णोर्लक्ष्म्या नेत्रकान्त्या हसित एणशावको मृगशिशुर्यया। किंभूतया भ्रुवा। तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्सम्मुखं चलनेन दृक्पातेन कृत्वा याः श्रियस्तासां भुवा स्थानभूतया। किंभूतमेनं। सभया सभास्थैर्मनोज्ञतया सभाजितं दृष्टं पूजितं वा। रिपुतापकारत्वादन्वर्थकनामानं वा ॥ ४२ ॥

कृपेति। हे भैमि ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्याप्युपरि कृपा नास्ति हाहा कष्टं किमप्यवलोकस्याऽपि नेति न

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला
निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥
ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिना
यदीयमेतत्परमेव हिंसितुं ।

युक्तेत्यर्थः। किंभूतानां। लम्बतावशावशात्तया नतेन शिरसा रसायां भूमौ दृश्येषां रसां पश्यन्तीति च। अन्यत्र कृपा मा भून्नाम तावत् किन्तु तव लोचनाञ्चलाः अपाङ्गदृगंशः निपेयः सादरावलोकनार्हः यो नेपालानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता॰ अलयो भ्रमरभूता भवन्तु। एनं तावत् कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति। ऋजुत्वमवक्रता नम्रत्वं प्रियवादित्वादिरूपा विनीतता च तथा मौनं निःशब्दत्वं वाङ्नियमश्च श्रुतिपारगामिता आकर्णपूर्णता वेदपारगामिता च एवंरूपमतीवातितरां विश्वासविधायि विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि स्थितप्रत्ययकारकश्च अलीकपवनाभ्यासवशाद्वा श्वासाभावकारि यदीयमेतच्चेष्टितं परं शत्रुं स्वव्यतिरिक्तञ्च सर्व्वं जनं हिंसितुमेव हन्तुमेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु स्वश्वव्यधनमात्रप्रयोजनं न चार्जवादिगुणार्जनप्रयोजनं। सोऽस्य बकुरसञ्ज्ञः महान् अत्ययोऽतिदीर्घश्च शरः दाम्भिको दम्भेन चरति इति रूपकं। अतिशूरोऽयमिति भावः। दाम्भिके यावदुक्तं तत् सर्व्वं एतस्य शरे विद्यत इत्यर्थः। दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छरेण क्रियत इत्यर्थ इति वा। दम्भो हिंसा माया च प्रयोजन-

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं
बकुर्मचानस्य स दाम्भिकः परः ॥ ४४ ॥
रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णिता-
मयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान्
निहत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥ ४५ ॥
पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा
पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

मस्य प्रयोजनमिति (पां ५ । १ । १०९) ठञ् । तेन चरति वा चरतीति (पां ४ । ४ । ८) ठक् ॥ ४४ ॥

रिपूनिति । यावन्तो जनास्तावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तदस्यास्तीति एवंभूतोऽयं राजा रिपूनपि अवाप्य प्राप्यापि वा अवकीर्णितां चतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यद्यस्मात् स्वशरीरादिविषये भृशं विरक्तानऽननुरागिणोऽपि अथ चैनं दृष्ट्वा विगतरुधिरानपि तान् रिपून् युधि निहत्य बाणैश्छित्वाऽसृजा रुधिरेण कृत्वा रक्तवत्तरान् रक्तवन्तोऽनुरागिणोऽथच रक्तं विद्यते येषु ते रक्तवन्तः अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तरा एवंभूतानसृजत् चकार । वैरिणामपि रञ्जनात् चतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्तवत्तरान् क्तवतुर्मतुप् च ॥ ४५ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्य्यः एतस्य तेज एव हुतभुगग्निः तस्मिन् यदि कदाचित् कस्मिन्नपि समये पतति तदा तर्हि अङ्गी-

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
कथञ्चित् क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥
यावत्पौलस्त्यवास्तूभवदुभयहरित्क्षोमलेखोत्तरीये
सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्त्तिः।

कृततम: भृशमङ्गीकृत: पतङ्गानां शलभानां देहदाहलक्षणा या आपदस्तासां उदयो येनैवम्भूत एव स्यात् तत्तेजसाऽतितरां सन्तापवशात् पीडित: स्यात्। एतत्तेजोऽपेक्षया सूर्य्यो हीनो वह्न्यपेक्षया शलभतुल्य इत्यर्थः। तथाऽमुष्य यश: कथञ्चित् केनापि प्रकारेण उपार्जयितुमसमर्थेनेव विधिना ब्रह्मणाऽतिमहान् क्षीराम्भोनिधिरपि तस्यैतदीययशसः प्रतिनिधिरनुकल्पः कृतः कथञ्चित् कृत इति वा। यश इव यशःसदृशमिति वा। मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते। क्षीरादप्युज्ज्वलं अस्य यश इत्यर्थः। एवंविधः प्रतापवान् यशस्वी च कोऽपि नास्तीति भावः। मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेर्न्यूनत्वादेकद्वीपव्यापिनः क्षीरोदादशेषद्वीपव्यापिन्याः कीर्त्तेराधिक्याच्च ॥ ४६ ॥

यावदिति। हे भैमि सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः प्रालेयशैलस्य हिमाचलस्तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः यावत्कालं तौ वर्त्तेते वा एतस्य नरपतेः कीर्त्तिस्तावत्पर्य्यन्तं चरति भ्रमति। किंभूतौ सेतुशैलौ। पुलस्त्यगोत्रापत्ययोर्रावणकुवेरयोरवास्तु अगृहभूमिभूते अपि वास्तुभवन्तौ गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे दिशौ तयोः क्रमेण श्यामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च रोमरेखा रोमाली उत्तरीयं

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्वभमुद्रा-
वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥
युद्ध्वा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः।

पूर्व्वकायावरणवस्त्रं तद्रूपौ। समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिण-दिशो रोमस्थानीया। हिमाचलस्तु उत्तरदिग्वस्त्रस्थानीयः। तथा प्राक् च प्रत्यक् च आशे प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ तयोः परिवृढौ स्वामिनाविन्द्रवरुणौ तयोर्ये नगरे तयोर्यदारम्भणं आरम्भः तस्मिन् स्वभयोरिव सुन्दरी मुद्रा आकारो ययो-स्तावुभावद्री उदयास्ताचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः पूर्व्ववत्। किंभूतावद्री। प्रातःसायंसन्ध्ये एव रक्तत्वात्पताका-रुची ताभ्यां रचिता निर्म्मिता शिखायां शिखरे शोणा रक्ता शोभा ययोस्तौ। पीलस्येति। गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद्यञ् (पा० ४।१।१०५।) वास्तुभवदिति। सौ चेति (पा० ७।४। २६।) दीर्घः। उभाववयवौ ययोस्ते उभय्यौ ते हरितौ चेति समासे पुंवद्भावः इति वा ॥ ४७ ॥

युद्ध्वेति। अनेन राज्ञा अरीणां शिरः भूमौ हठात् बला-त्कारेण विलोठितं झटिति छेदात् लुरद्रमणमभूत्। किम्भूता-नामरीणां। आदसीयस्य अमुष्यायं आदसीयस्तस्य रणस्याभिमुखं सम्मुखं प्रारम्भमभिलक्षीकृत्य वा बाणावलीः शरपङ्क्तीरुन्मुच्य मुक्त्वा युद्ध्वा वा निपततां बाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पतितानामिति यावत्। अथ च अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्या-

छिन्नं वावनतीभवन्निजभिया खिन्नं भरेणाथवा
राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
समाकृष्टौ दृष्टिर्वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
नृणां पश्यत्यस्य क्वच न विशिखान् किन्तु पतित-
द्विषद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

त्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं बुद्ध्वा वा आदरणीयस्य चरणस्यैव अभिमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपततां एतच्चरणयोर्दण्डवन्नमस्कारं कुर्व्वतां । किम्भूतं शिरः । रणसम्मुख-पक्षे छिन्नं वा बाणैः खण्डितं सद्वाऽवनतीभवत् नतग्रीवं भूमौ पतितं सत् । तथा चरणपक्षे । अथवा निजभिया भरेण स्वीय-भयबाहुल्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । द्वितीयपक्षे बलाद् विलोठितं वामदक्षिणभागस्पर्शकारीकृतं । वैरिणो यदि युध्यन्ते तर्हि म्रियन्त एव । ये च विचारका भीरवस्ते शस्त्राणि परि-त्यज्य राजानमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः शरणो न विद्यत इति सूचितं । अन्यदपि भाराक्रान्तं नम्रम्भ-वति । वा शब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥ ४८ ॥

नेति । युद्धकौतुकदर्शिनां नृणां दृष्टिः अस्य विशिखान् क्वच न कस्मिन्नपि तूणादुद्धारे निष्कासने उपादानकाले न पश्यतीति सर्व्वत्र सम्बन्धः । तथा कस्मिन्नपि गुणघटने मौर्व्याः सन्धानकाले न । आश्रुतिशिखं कर्णाग्रं मर्य्यादीकृत्य समाकृष्टौ

दमस्वसुस्सितमवेत्य हासिका
जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
भण प्रभूते जगति स्थिते गुणै-
रिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥ ५० ॥

क्व न कस्मिन्नपि सम्यगाकर्षणकाले न । तथा मोचनानन्तरं वियति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा कस्मिन्नपि लक्ष्ये वेध्य-वेधे न । तथा शत्रून्निर्भिद्य ततो निर्गत्य भुवि कस्मिन्नपि भू-प्रदेशे पतिताश्च पश्यन्ति । तर्हि किन्तु पतितानां बाणाघातक्ष-तमर्म्मवेधवशाद्गतप्राणानां भूमिष्ठानां द्विषतां वक्षःश्वभ्रैः दृढं प्रहृत्य वहिर्निर्गतशरक्षतच्छिद्रैः कृत्वा याऽनुमितिरनुमानज्ञानं अमून् बाणान् गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न मुक्ता-स्तर्हि तेषां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । चक्षुः-श्वभ्रैरिति पाठे चक्षुःष्वेव विध्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

दमेति । हासयतीति हासिकाऽतिनोषा चेटी दमस्व-सुस्मितं तद्दर्शनवाञ्छ्यनिरपेक्षं तस्मिन्नरक्तं वाऽवेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद । हे देवि त्वं अस्य कियत् एतदीयं कि-यच्चरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि अपि तु बहुत्वात् प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः सौन्दर्य्यादिभिः प्रभूते महति जगति स्थितेऽपि इह नृपे सङ्कटवासरूपा सम्मर्द्दवसतिरूपा यातना सङ्कटावासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यते इति भण कथय । सर्व्वे गुणाः सर्व्वं जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव सम्मर्द्देन निवसन्तीति एकेनैवकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनाऽसामर्थ्यादि-

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं
ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते।
अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा
न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः॥ ५१॥

त्यर्थः। वाक्यार्थः कर्म। अयं च भूयसि। वर्त्तमाने जगति मध्ये गुणैरिहैव कष्टरूपवसतिपीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र। एतस्मिन्निवासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति भणत्युपहासः। अस्य कियदस्त्यपि कथय। अतःपरं मा स्म वादीः। तस्मान्निर्गुणमेनं गुणित्वेन कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा। स्थितैरिति पाठे गुणविशेषणं। प्रभूतैरिति च॥ ५०॥

ब्रवीतीति। जनः प्रेक्षकः क्रुधा स्वस्वामिवर्णनविघातसमुत्पन्नेन क्रोधेन इतीरिणो भाषमाणानेतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान्न्यषेधत् निवारयामास। इति किं। इह सभायां भैम्या दासी किमपि असङ्गतमयुक्तं ब्रवीति वदति का कस्येत्यादि भाषते। ततोऽपि दास्या अपि सकाशान्नीचा इयं चेटी अति प्रगल्भते नितरां धृष्टतया भाषते। नियामकः कोऽपि नास्ति। अहो अयुक्तत्वादाश्चर्यं साधुः सभा। विरुद्धलक्षणया काक्वा वा नकारप्रश्लेषेण वा असाधुरेतादृशी सभा न कुत्रापीति। ब्रवीति वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट् (पा ३। ३। १३५।) ब्रवीषेति पाठः समीचीनः। गल्भङ् धृष्टत्वे॥ ५१॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी
मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा।
दमस्वसारं वदति स्म देवता
गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियं ॥ ५२ ॥
विलोचनेन्दीवरवासवासितैः
सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः।

अथेति। अथ कृपामयी बहुलकृपा सा गिरां देवता मुखेन अन्यं नृपं उद्दिश्य दमस्वसारं वदति स्म। किम्भूतेन। तस्योद्देश्यस्य नृपस्य दिङ्मुखं दिग्विभागः तस्य सम्मुखेन। किम्भूतं नृपं। इलाभूवत्पुरूरवसमिव। किम्भूतां। अतिस्मरा अतिक्रान्तस्मरा श्रीर्यस्यास्तां ॥ ५२ ॥

विलोचनेति। हे भैमि त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपभागगामिन्याश्चन्द्रिकायाः नेत्रमध्यगनीलगोलकस्याञ्चलैरिवाञ्चलैरतिदीर्घैर्विलोकनव्यापारैः कटाक्षैरिति यावत् तैः कृत्वा मिषात् वस्त्वन्तरविलोकनव्याजात् त्रपामपाकृत्य मालयं मलयाद्रिस्वामिनं मायाः सम्पद्रूपाया लक्ष्म्या आलयं वा चितिचित्तं निभालय विलोकय। किंभूतं। रुचः कायकान्तेः आलयं आस्पदीभूतं। किंभूतैरञ्चलैः। विलोचने एव इन्दीवरे नीलोत्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये वासः स्थितिस्तया वासितैर्भावितैः नयननीलिम्ना नीलीकृतैरित्यर्थः। तथा सितैः शुभ्रैः। नीलश्वेतकान्तिभिः कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः। अथ च विशेषण-

क्षपामपाकृत्य निभान्निभालयं
क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥
द्रुमं परित्यज्य परं रणादरिः
स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।
न वेत्ति यत्त्रातुमितः स्रुतस्मयो
न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥ ५४ ॥

तुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धीकृतैः सितैः तिर्य्यगायतशीलत्वादपाङ्गतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्चलैः करैरुपलक्षितं । तथा रुचः कान्तेः आलयं स्थानं । तथा मः शिवः आलयो यस्य शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमेवैनं राजानं क्षपामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । मः शिवे मा च पद्मायामिति विश्वः । निभालय । चुरादावात्मनेपदिनः पाठात् परस्मैपदं चिन्त्यं । निभालनं निभालस्तदाभिभालवांस्ताद्दृशं कुर्व्विति । तत् करोतीति णिचि (पा॰ ३ । १ । २६ । सू॰ १ वा॰) मतुल्लोपे साधनीयं ॥ ५३ ॥

इममिति । हे भैमि रणाद्भग्नः पलायितः स्रुतस्मयः स्रुतगर्व्वः अरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतमथचातिमहान्तं द्रुमं परित्यज्य स्वमेव स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा वृथाऽऽविशत् । त्वदीयोऽहं मां रक्षेत्युक्त्वा एनमेव शरणं रक्षितारं स्रुतगर्व्वत्वा-दप्राप्य स्वगृहं वृथैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मात् दुर्गया विषमया शैलस्य भूः तया गिरिदुर्गेणेत्यर्थः । तथापि इतोऽस्मान्नृपात् त्रातुं न शक्यते इति न वेत्ति । गिरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि बलात् ततोऽपाकृष्य

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो
भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी
यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥ ५५ ॥

छन्द्यते स्वगृहं प्रविष्टो छन्द्यत इति किं वाच्यं । अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पर्व्वतपुत्र्या दुर्गयापि त्रातुं न शक्यते । तद्रूपं छलेव शरणागतञ्च रक्षत्येवायमिति भावः । शरणं गृह-रक्षित्रोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

अनेनेति । एतद्वरणे सोऽतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोऽद्रिरथ च रोहणाचलस्तथा तेन प्रकारेण अदूरतां सामीप्यं गमी गतो यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडापर्व्वतत्वं गामी गमिष्यति । किंभूतः । अतिवदान्येनानेन राज्ञाऽर्थिषु याचकेषु विषये दुर्भगीकृतः उपेक्षाविषयतां अयाचनीयतां प्रापितः । अत एव व्ययाभावात् नवा घना मेघास्तेषां ध्वानः शब्दस्तस्मा-ज्जातैरत्नैर्मेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूराद्रौ हि नवमेघशब्दा-द्रत्नशलाका उत्पद्यन्ते ताश्च याचकैर्नीयन्ते । अस्मिंस्तु वद-ान्ये सति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्यभावाद्रत्नैः कृत्वा तदुपवनात्मं यावन्मेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तव क्रीडा-पर्व्वतस्थाने भविष्यति । अति वदान्योऽयमिति भावः । भवद्-घनध्वानेति पाठे भवद्भ्य उत्पन्नेभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयं । गमी गामीति पूर्व्ववत् ॥ ५५ ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताम्भृङ्गजात-
च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणेयनेत्रे ।
दृप्तारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्यैव भर्त्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं बिभर्त्ति ॥ ५६ ॥

नम्रेति । हे ऐणेयनेत्रे ऐणेयो हरिणपोतस्तन्नेत्रवन्नेत्रे यस्यास्तत्संबुद्धिः । एणावयवभूते वा नेत्रे यस्याः । भूलोकस्य भर्त्ता एष राजा संयुगे साधु सांयुगीनं रणरसिकं भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं बिभर्त्ति । किंभूतः । नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः शत्रुनृपास्तेषां मुखान्येव कमलानि तेषां लज्जया म्लानता तद्रूपा भृङ्गेभ्यो जाता छाया भ्रमरसम्बन्धिनी या शोभा कृष्णता तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता चरणनखश्रेणिर्यस्य । किंभूतं । दृप्तानां सदर्पाणामरीणां प्राणाख्यवात एवातिप्रियत्वादमृतरसस्तस्य लहरीणां तरङ्गाणां भूरि अतितरां पानेन पीनं पीवरं । सगर्वनृपप्राणवियोगकरणेनोर्जस्वि । समानाकारत्वादतिक्रूरकर्मत्वाच्च भुजयोः सर्पत्वं । सर्पाणाञ्च पवनाशनत्वात् प्राणाख्यैः पवनैः पीनत्वं युक्तं । दर्परहितांश्चरणपातिनो वैरिणो रक्षति सदर्पानसावामारयत्ययमिति भावः । ऐणेयं । एण्या अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् (पा॰ ४ । १ । १२०) । एण्या अवयवा इत्यर्थे एण्या ढञ् (पा॰ ४ । ३ । १५९) । सांयुगीनं । साध्वर्थे प्रतिजनादित्वात् खञ् (पा॰ ४ । ४ । ९९) ॥ ५६ ॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
स्याहेर्भूयः फणसमुचितः कायषष्टीनिकायः।
दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः
कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदःकीर्त्तिपूरः॥५७॥

अध्याहार इति। अमुष्य कीर्त्तिपूरः क्व कस्मिन् जगति न जागर्त्ति न प्रकाशते अपि तु स्वर्गपातालमर्त्यलोकेषु स्फुरति। लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह। किम्भूतः। स्मरहरशिरसि यश्चन्द्रः तस्य यः शेष एकता तस्या अध्याहारो लक्षणया पञ्चदश-कलाभिः पूरकः। स्वर्गङ्गत्वा शिवशिरःस्थितचन्द्रो येन षोड-शकलः क्रियत इत्यर्थः। अन्यथाप्यपूर्णवाक्ये किमपि योग्यं पदा-न्तरमध्याहृत्य वाक्यपूरणं क्रियते। तथा शेषस्याहेः सर्पराजस्य भूयांसः सहस्रसङ्ख्याकाः फणास्तेषां समुचितो योग्योऽतिदीर्घः कायषष्टीनिकायः शरीरखण्डिकासमूहः। फणसहस्रस्य शरीरं सहस्रेण भवितव्यं। पातालं गत्वा तदीयशिष्टशरीरपूरणं क्रियत इत्यर्थः। तथा मुनेरगस्त्यस्य चुलुकनं सङ्कुचितहस्तपानं तस्मात्त्रासो भयं तस्य नाशे निरासे अभि सामस्त्येनोपायः साधनं दुग्धाम्बोधेः। कायव्यूहः शरीरसङ्घः। पूर्व्वमेकाकित्वेन पानाद्भयमभूदिदानीमेतमेतद्यशोरूपानेकशरीरधारणात् एक-स्यानेकपाने सामर्थ्याभावात्स्वसमाचस्य च क्षीरतापादनाद्दुग्ध-यशसोश्च स्वरूपत्वाद्दुग्धे यशोभ्रमो यशसि दुग्धभ्रम इति दुग्ध-यशसोर्निर्द्धेतुमशक्यत्वात् पानाभावात्। त्रयाभावसाधनभूतः क्षीरोदधेः कायव्यूहरूप इत्यर्थः॥५७॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं कृतं
लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलं।
कर्त्तुं सर्व्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
तत्सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्गतैतद्द्विषां ॥ ५८ ॥

राज्ञामिति। नाम्ना शतघ्नीं चतुःशतीलोहकण्टकसञ्चितां हेतिं शस्त्रं कलयतो धारयतः अस्य राज्ञां शतेन किं कृतं। तेन शस्त्रेण मारणात् तैरनेकैरप्यस्य किमपि कर्त्तुं न शक्यत इत्यर्थः। अथ च यः शतमारणसमर्थः शस्त्रं गृह्णाति तस्य शतसङ्ख्यामितैर्राजभिः किमपि कर्त्तुं न शक्यते। तथा राज्ञां लक्षैः किं। कृतं पूर्य्यतां। यतः लक्षं वेध्यं भिनत्तीति लक्षभित्तस्य लक्षभिदः। यो हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतसायकस्तस्य लक्षसङ्ख्यैरपि किमपि कर्त्तुं न शक्यत इत्यर्थः। तथा राज्ञां पद्मैः पद्मसङ्ख्यैः राजभिरपि किं। तैरप्यस्य किमपि कर्त्तुं न शक्यते। यतो दृशैव पद्मानि कमलानि पद्मसङ्ख्यकान्वैरिणश्च जयतः। यो हि कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः पराभवो न। अथ च यो भ्रूक्षेपमात्रेण पद्मसङ्ख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्मसङ्ख्यैः राजभिः किञ्चित् कर्त्तुं न शक्यते। तथा वा समुच्चये राज्ञां परार्द्धेनापि परार्द्धसङ्ख्यैर्राजभिः अस्य किमपि कर्त्तुं नो शक्यं। यतः सर्व्वे च ते परे शत्रवश्च तांश्छिनत्ति तस्य। यो हि वैरिमात्रहनने समर्थस्तस्य परार्द्धसङ्ख्याः शत्रवः किं कुर्व्वन्ति। तत्तस्मादेतस्य द्विषां सङ्ख्याद्गणादपगमं पलायनं अथ च परार्द्धरूपायाः सङ्ख्याया अप्यपगमं परित्यागमसङ्ख्यत्वं विना काचिद्गतिर्नास्ति

वयस्यया ऽऽकूतविदा दमस्वसुः
स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
इतः परेषामपि पश्य याचतां
भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वरां ॥ ५९ ॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी
त्वमुत्तरं दासि ददासि का सती ।
इतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान्
स्वभर्तुरेव भ्रूकुटिर्न्यवर्त्तयत् ॥ ६० ॥

बत खेदे असह्येयाखेदभविष्यंस्तर्ह्यजीविष्यन् असह्येयत्वं नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवनोपायः । पलायितान्न घ्नन्तीत्यर्थः । त्वचं भरखे सञ्ज्ञायां । भतघ्नीं । अमनुष्यकर्तृके चेति ठक् (पां ३ । २ । ५३) ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति । अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वयस्यया सख्या स्मितं वितत्य हसितं कृत्वा भारतीति अभिदधे उक्ता । इति किं ! हे भारति त्वं भवन्मुखेन त्वन्मुखेन स्ववर्णनं याचतां प्रार्थयमानानामितोऽस्मान्नृपात्परेषामन्येषां राज्ञां स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वरां कालविलम्बासहनत्वं पश्य एतद्वर्णनाद्विरमेति भावः । अन्यानपि वर्णयेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कृतेति । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्रुकुटिः कोपवशाद्भ्रूभङ्गः इति पूर्वोक्तं ईरिणो भाषमाणांस्तान्नृपपारिपार्श्विकान् राजसेवकान् न्यवर्त्तयत् न्यषेधत् । भ्रूक्षेपमात्रेण तेनैव ते निवारिता

धराधिराजं निजगाद भारती
तदुन्मुखेषद्वलिताङ्गसूचितं * ।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं
कुलेन शीलेन च राजसूचितं ॥ ६१ ॥
कुतः कृतैवं वरलोकमागतं
प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।

इत्यर्थः । इति किं । हे दासि अत्र राजवर्णने वचनाधिकारिणी भाषणाधिकारिणी देवीकृता त्वं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता सती अथ वासती कुलटा का त्वमुत्तरं ददासि । अत्र त्वं वक्तुमयोग्येति । पारिपार्श्विकाम् । परिपार्श्वे वर्त्तते परिमुखञ्चेति (पा० ४ । १ । २८) चकाराट्ठक् ॥ ६० ॥

धरेति । भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं नृपं निजगाद कथयति स्मेत्यर्थः । किंभूतं । तस्य वर्णनीयस्य नृपस्य उन्मुखं सम्मुखं ईषद्वलितेन किञ्चित्परिवर्त्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापितं । तथा सारवत्तरमतिबलिष्ठं । तथा कुलेन शीलेन स्वभावेनाचरणेन वा राजसु मध्ये सूचितं योग्यं श्रेष्ठं । कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥ ६१ ॥

कुत इति । हे भैमि ते त्वया आगतं स्वयम्वरार्थं वरलोकं परिणेतृवृन्दं प्रति लक्षीकृत्य अनवलोकनाय अदर्शनायैवममुना दृश्यमानेन प्रकारेण प्रतिज्ञा कुतः कस्मात् कारणात् कृता

* वलिताङ्गसूचितमिति पाठान्तरं । सं० मू० ।

अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं
निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरं ॥ ६२ ॥
न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं
ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा।
रणच्छितावस्य विरोधिमूर्द्धभि-
र्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

अपि त्वयुक्तमेतत्। वेति पाठे कुतो वेत्यन्वयः। अनवलोकनायैवेति अवधारणार्थो वा। न केवलं वरणायैव किन्तु अनवलोकनायापीति अप्यर्थो वा। किन्तर्हि कर्त्तव्यमित्यत आह। हे भैमि ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलाया नगर्य्याः पुरन्दरं स्वामिनं निपीयैव शिथिलाऽस्तु एतद्वरं। सर्व्वथाऽनवलोकनाद्विलोकनं वरमिति राजान्तरवदनानुरागेऽप्येनं विलोकयेत्यर्थः। अन्ये यद्यपि नावलोकितास्तथाप्येनं विलोकय। विलोकनेनापि एनं सभावयेत्यर्थः। पूर्व्वश्लोके सामान्यत उक्तत्वात्। अन्वादेशे (पा० २।४।३४) एनमिति समर्थनीयं॥ ६२ ॥

न पाहीति। अस्य विरोधिमूर्द्धभिर्व्वैरिशिरोभिः इति क्रुधा रणच्छितौ निजमोष्ठं दन्तैर्व्विदश्य विशेषेण दष्ट्वा आस्यते स्थीयते। इति किं। हे ओष्ठ त्वं अमुं नृपं प्रति पाहि पाहि इति यत् अब्रवीः तेन कारणेन ममौष्ठविलुण्ठनपूर्व्वकं मरणमभूदिति। पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति। पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तवैव सामर्थ्यं पकारस्यौष्ठ्यत्वात् त्वया च

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं
सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे।
धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदान्
महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥
अस्योर्व्वीरमणस्य पार्व्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः
सर्व्वाङ्गोज्ज्वलशर्व्वपर्व्वतसितश्रीगर्व्वनिर्व्वासि यत्।

सदर्पत्वात्तदनुच्चारणान्मामयं मारितवानिति त्वमेवापराधीत्यर्थः। शवमुष्टिन्यायेन दष्टैव न तु मुक्तेति आस्यत इत्यनेन सूचितं ॥ ६३ ॥

भुज इति। महाहवे महति रणसम्मर्द्दे दक्षिणेऽपसव्ये अथ च सरले अनुकल्पेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मौर्व्वीमपि आदाय गृहीत्वाऽपसर्पति कर्णपश्चाद्देशं गच्छति सति पुरः प्रसर्पिणे रिपुसम्मुखयायिने दृढतरमुष्टयेऽस्य वामबाहवे सव्यभुजाय धनुः सम्मदादिव दृढतरत्वजाताद्धर्षादिव परीरम्भमालिङ्गनं दित्सति दातुमिच्छति। दित्सतीवेति वा। अन्यस्मिन्नपि गुणिनि विश्वासपात्रे सङ्ग्रामात् स्वजनमादाय पलायिते सति सङ्ग्रामं कर्त्तुं सम्मुखाय वामाय दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्वा सुवंशजेन केनचिन्मध्यस्थेनालिङ्गनं दीयते। दृढमुष्टिरतिशूरोऽयमिति। सङ्ग्रामे कर्णान्तपर्य्यन्तमाकर्षणाद्धनुस्स्वीकृत्य शरान्मुञ्चन्नेवास्त इति भावः। वामबाहव इति। ददातियोगाच्चतुर्थी ॥ ६४ ॥

अस्येति। अस्योर्व्वीरमणस्य राज्ञः यद् यशः एतादृशं।

तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः
पर्य्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्व्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥
निस्त्रिंशत्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायङ्करः ।

कीदृशं यशः । पर्व्वणि भवः पार्व्वणः पूर्णो विधुश्चन्द्रः तस्य द्वैराज्यं द्वयोराज्ञोः कर्म्म तत्र सज्जं तत्परं पार्व्वणचन्द्रसदृशमित्यर्थः । तथा सर्व्वेष्वङ्गेषु उज्ज्वलस्य धवलस्य शर्व्वपर्व्वतस्य हरनिवासभूतकैलासस्य सितश्रीः श्वेतकान्तिस्तद्विषये यो गर्व्वस्तस्य निर्व्वासि निराकारकं । कैलासादपि धवलतरं एवम्भूतं यत् यशः तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं सामुद्रशङ्खप्रतिबिम्बं किमु । तथा शरदि पर्जन्यराजिर्मेघपङ्क्तिस्तस्याः श्रीर्धवलिमशोभा तस्याः पर्य्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्य्यायः । तथा दुग्धसिन्धोः चीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्व्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरभिधानं किमु । चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽपि अधिष्ठितद्वैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्यति ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशेति । अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कैरेवम्भूत इव न उन्नीतः तर्कितः अपि तु सर्व्वैरप्येवमेव तर्कितः । कीदृशः करः । निस्त्रिंशेन खड्गेन कृत्वा त्रुटितायाः खण्डनं प्राप्तायाः अरिवारणघटायाः वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलानां अस्थिकूटा अस्थिसमूहास्तेषामवटस्थाने गर्त्तलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तासमूहस्तस्य किरः विक्षेपकः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तुरङ्गत्तुर-
क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षोणीजवीजव्रजं ॥ ६६ ॥
अर्थिभ्रंशवशङ्कभवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः
सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

तथा चत्वारि करिनररथतुरगलक्षणानि अङ्गानि येषामेवम्भूतानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्ग्रामास्तेषु त्वङ्गन्तश्चित्रं गच्छन्तस्तुरङ्गास्तेषां क्षुरैश्चरणाग्रनखतीक्ष्णाघातैः क्षुण्णासु विदारितासु कृष्टासु क्षितिषु रणक्षेत्रभूमिषु यशोलक्षणस्य क्षोणीजस्य तदुत्पादकं वीजव्रजं वीजसङ्घं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वात्तत्कारणेन वीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यं । अरिकरिकुम्भस्थमुक्ताफलानि वीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं वीजसङ्घं स्वकरेणाकृष्य हलकृष्टासु भूमिषु वपति । वैरिकरिणां हननादेतस्य बहु यशो जातमिति । तैक्ष्ण्यात्क्षुराः खुरा इति तुल्यः शब्दः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्ग इति । डप्रकरणे सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति डः । स्थायुकं । लषपतपदस्थेत्युकञ् (पा० ३।२।१५४)। किरतीति किरः । इगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १३५) ॥ ६६ ॥

अर्थीति । स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः। अस्मिन् राजनि अतिदानं अतिशयितं दानं भजति अकल्पितमपि ददति सति अर्थिभ्रंशाद्याचकैर्वर्जनात् पूर्व्वमल्पान्यपि व्ययाभावाद्बहुभवन्ति बहूनि जायमानानि फलानि तेषां भरव्याजेन

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदग्रः कथं याचक-
श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥
स्वजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुता-
वितीङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने।

भारगौरवमिषेण कुब्जायितः खर्व्ववदाचरितोऽतिनम्रः सन् कथमप्यास्तां महता क्लेशेन। अथ च लज्जागोपनप्रकारेणापि तिष्ठतु कालं वातिवाहयतु। नम्रत्वेन लज्जागोपनं युक्तमिति भावः। तु पुनः रत्नाचलः याचकश्रेण्या वर्जनात् परित्यागात् जातेन दुर्यशसाऽपकीर्त्या निविडिता घनीकृता व्रीडा लज्जा यस्यैवम्भूतोऽपि याचकाभावान्निर्व्ययथाऽव्ययया रत्नसम्पदा कृत्वा य उदयोऽनुस्यूता वृद्धिस्तेनोदग्रः उच्चशिखरोऽथ वा नम्र एव कथमास्तेऽपि तु लज्जितस्यानम्रत्वमयुक्तमेवेत्यर्थः। कल्पवृक्षस्य स्वर्गस्थितत्वाद्दुष्प्रापतया फलभरव्याजेन नम्रतया च लज्जा-परिहारः सम्भवः। रोहणाद्रेस्तु एकलोकनिवासाद्दुष्प्राप-त्वाभावेऽपि याचकैर्वर्जनाल्लज्जातिशयमतिनम्रत्वं युक्तं तत्तु तस्य नासीत्याश्चर्यं। कल्पवृक्षमेरुभ्यामप्ययमधिको दानशूर इति भावः। कुब्जायितः। लोहितादेराकृतिगणत्वादाचारे क्यष् (पा० ३।१।१३)॥ ६७॥

स्वजामीति। वधूर्भैमी सखीजने इङ्गितैर्भ्रूभङ्गादिचेष्टितैः कृत्वा तां भैमीमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं स्मिताय वक्त्रं यत् अवक्रयत् वक्रं चक्रे तद्वदनवक्रकमेव तद्रूपे तस्मिन्

स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयद्दधू-
स्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥
दृशाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं
मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिरां ।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती
निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

राज्ञि वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं अलक्षि अलक्षितं । अन्यतो विलोकनादेवात्रानादरोऽस्या इतीति सखीभिर्लोकितेन राज्ञा वा तर्कितमित्यर्थः । इति किं । हे भैमि अहं अयञ्चासौ नृपश्च इदं-नृपस्तस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किं । वैलक्ष्यमिति पाठे असावधानतया यस्मान्मुखमवक्रयत् तस्मादेव भूपगतमेव वैलक्ष्यं मालिन्यं लोकैर्लक्षितमित्यर्थः । स्मिताय । स्मितं कर्तुं क्रियार्थोपपदेति चतुर्थी (पा० २ । ३ । १४) ॥ ६८ ॥

दृशेति । अथ मधुरस्वरा गिरामधीश्वरा वक्तुं वर्णयितुं दृशा नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं नृपान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भजाश्रुती भैम्याः कर्णौ निजास्यं स्वीयवदनमेव चन्द्रस्य सुधाभिरमृतरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णे चकार उवाचेत्यर्थः । अनुगता आपो यत्रानूपो देशः । ऋगादिना समासान्ते ऊदनोर्देश इत्यूकारः (पा० ६ । ३ । ९८) । अनूपे जलप्लुते चकार । तत् करोतीति णिच् । लक्षणया मधुरस्वराकर्णनस्तिमिते चकारेत्यर्थः । अपूपुरच्छ्रीमभुवः श्रुती पुनरिति पाठे णौ चङ्युपधाया इति किं वाच्यमित्युपधाह्रस्वः (पा० ७ । ४ । १) ॥ ६९ ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया
न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः।
त्वमस्य सा योग्यतमाऽसि वल्लभा
सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां
गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः।

स इति। एष कामरूपस्य देशविशेषस्याधिपः। अथ च मदनरूपस्यापि स्वामी तद्रूपधारणादित्यर्थः। स कः। यस्त्वया न ईक्ष्यतेऽपि न नाभिलष्यते इति तु किं वाच्यमित्यर्थः। हा कष्टमनुचितमेतत्। यतः कामाद्रूपेणाधिक अतिसुन्दरः। अथवा कामाद्रूपेणाधिको नेति काक्वा। यतोऽयं कामादधिकस्तस्मादस्य योग्यतमा सा त्वं वल्लभाऽसि नितरामुचिता प्रेयसी भवसि। सा का। परा उत्कृष्टा यस्यास्तव प्रतिमल्ला तुल्या भा कान्तिः सुतरां दुर्लभा यस्याः। सदृशी कान्तिः कस्याश्चिदपि न दृष्टचरी। अस्यापि सुन्दरत्वादित्यर्थः। अथ च पराऽन्या स्त्री यस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः। त्वमतिसुन्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यं। सुदुर्लभा। नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति नुम्निषेधः (पा० ७।१।६८) ॥ ७० ॥

अकर्णेति। अस्य वैरिभिः समरे निमज्य निपत्य यावान् सकलस्तरणिः सूर्यस्तन्मण्डलस्येत्यर्थः। भिदां भेदं विधाय हत्वा-भवः संसार एव दुस्तरत्वादर्णवस्तीर्णः मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्ते-

विधाय यावत्तरणेर्भिदामहो
निमज्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

नित्यर्थः । अहो आश्चर्यं प्रहरतरोऽयमित्यर्थः । किम्भूतैः । अरिभ्यस्त्रायत इत्यरित्रं कवचं तेन विनाऽथवारेरस्मात् सकाशाद्रचकेणान्येन प्रहरतरेण विना न विद्यन्ते कर्णाः कर्णाकारा लोहकण्टका यासां एवंविधा धारा येषामेवंभूताः । कर्णान् घरन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा एवम्भूता वा आशुगा बाणाः अदृष्टाः शरास्तैः संभृतानि प्रोतानि अङ्गानि अवयवा येषां तेषां भावस्तत्ता तां गतैः प्राप्तैः प्रत्यवयवविद्धैरित्यर्थः । यावत् साकल्ये । अथ च कर्णधारो नाविकः आशुगो वायुस्ताभ्यां कृत्वा संभृतानि परिपुष्टानि अङ्गानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभूतानि च येषां कर्णधारानुकूलवायुना वा संभृतान्यङ्गानि येषां एवम्भूता ये न भवन्ति तद्भावं गतैः । अरित्रेण जलक्षेपणकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे यावत्तरणे सकलाया नौकाया भेदं विधाय सकलां नौकां स्फोटयित्वा निमज्य बुडित्वा अर्णवस्तीर्णः । हे भव शिव अहो अत्याश्चर्यं कर्णधाराद्यभावे नौकायाश्च भेदे बुडित्वा तरणं तत्रापि समुद्रस्येति अत्याश्चर्यं अघटमानघटने च आश्चर्यसूचकं शिवनामोच्चारणं क्रियते । कर्णधारस्तु नाविकः । नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः । द्युमणिस्तरणिर्मित्र इत्यमरः ॥ ७१ ॥

अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभि-
स्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।
प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥
एतद्दत्तासिघातस्रवदसृगसृग्घर्घरंशसार्द्रेन्धनैतद्
दोरुद्दामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

अमुष्येति । भूलोकभुजो भूपालस्यामुष्य भुजोष्मभिर्बाहुप्रतापैः अरिवेश्मनि अतिसन्तापकारित्वात्तपर्त्तुरेव ग्रीष्मर्त्तुरेव यद्यस्मात् क्रियते तस्मात् तत्र ग्रीष्मर्त्तौ तपस्विनी दीनारिवधूः नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैः अश्रुभिः । अथ च नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न ददातु अपि तु ददात्येव । तपस्विनी ग्रीष्मर्त्तौ सुगन्धिभिरुदकैः प्रपां करोति । अनेन पतिमारणात् शोकव्याप्ता सर्व्वाप्यरिनारी रुरोदैवेति भावः । प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ॥ ७२ ॥

एतदिति । आजिस्थलीषु सङ्ग्रामभूमिषु एतत्प्रासीरस्य एतत्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिव्रजास्तेषां खुरेभ्यश्चरणाग्रेभ्यो जातैरुद्धूलिता रजोराजिः रेणुपङ्क्तिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा दिग्जयकारिण्यो या यात्राः वैरिसम्मुखं गतास्तासु असममतुल्यं समरस्य भर समर्द्दं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा दत्तेभ्योऽसिघातेभ्यः स्रवदसृग्यकं येषां एतेन दत्तोऽसिघातो येभ्य